

การอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน
โดยความร่วมมือของชุมชน บ้านแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร์
อำเภอสามเงา จังหวัดตาก

วิทยานิพนธ์นี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาการพัฒนาท้องถิ่นแบบบูรณาการ
บัณฑิตศึกษา สถาบันการเรียนรู้เพื่อปวงชน
ปีการศึกษา 2562
ลิขสิทธิ์ของสถาบันการเรียนรู้เพื่อปวงชน

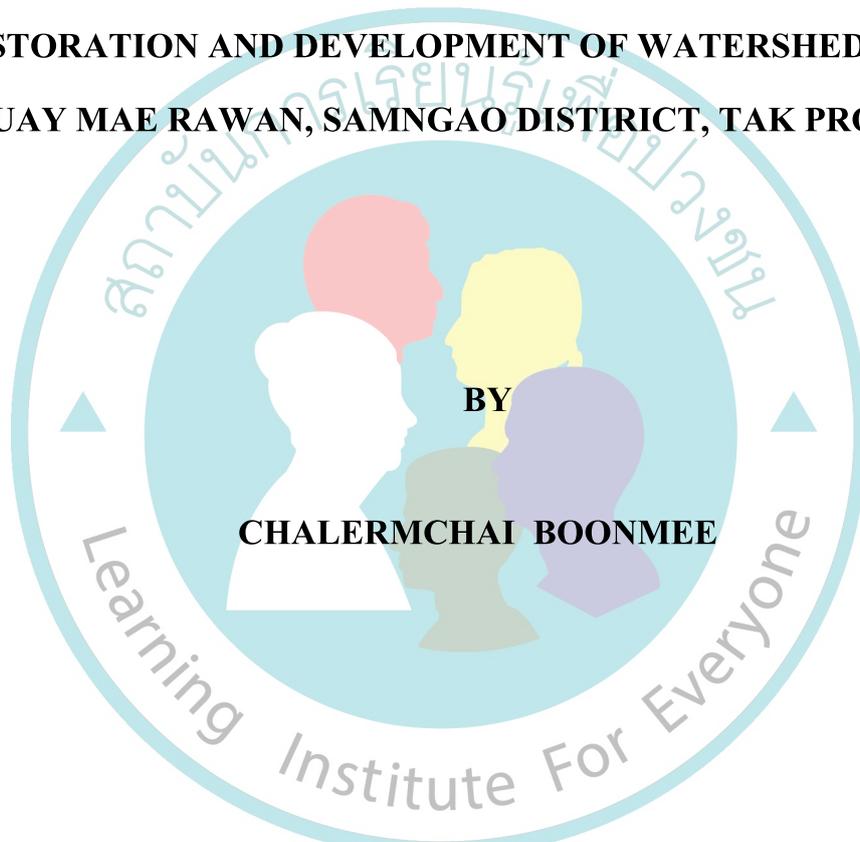
การอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน
โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน บ้านแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร
อำเภอสามเงา จังหวัดตาก

วิทยานิพนธ์นี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาการพัฒนาท้องถิ่นแบบบูรณาการ
บัณฑิตศึกษา สถาบันการเรียนรู้เพื่อปวงชน
ปีการศึกษา 2562

**COMMUNITY PARTICIPATION IN CONSERVATION,
RESTORATION AND DEVELOPMENT OF WATERSHED FOREST
HUAY MAE RAWAN, SAMNGAO DISTRICT, TAK PROVINCE**

BY

CHALERMCHAI BOONMEE

**THE THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT
OF THE DEGREE OF MASTER OF ARTS
IN THE PROGRAM OF
INTEGRATED LOCAL DEVELOPMENT
FACULTY OF GRADUATE STUDY
LEARNING INSTITUTE FOR EVERYONE (LIFE)**

2019

วิทยานิพนธ์เรื่อง (Title)	การอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนา ป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน โดยการมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร อำเภอสางเภา จังหวัดตาก
ผู้วิจัย	เฉลิมชัย บุญมี
สาขาวิชา	การพัฒนาท้องถิ่นแบบบูรณาการ
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์	ดร.เสนอชัย เก่าวิชาลี

คณะกรรมการการสอบวิทยานิพนธ์

ลงชื่อ..... ประธานกรรมการ
(ศาสตราจารย์ ดร.จรรยา สุวรรณทัต)

ลงชื่อ..... กรรมการ (ผู้ทรงคุณวุฒิ)
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ศรีปริญญา รูปกระจ่าง)

ลงชื่อ..... กรรมการ (อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก)
(ดร.เสนอชัย เก่าวิชาลี)

ลงชื่อ..... กรรมการ (ผู้แทนบัณฑิตศึกษา)
(รองศาสตราจารย์ ดร.เสวี พงศ์พิศ)

ลงชื่อ..... กรรมการ (ผู้แทนบัณฑิตศึกษา)
(ดร.สุรเชษฐ เวชชพิทักษ์)

ลงชื่อ..... เลขานุการ
(อาจารย์อัญมณี ชุมณี)

บัณฑิตศึกษา สถาบันการเรียนรู้เพื่อปวงชน อนุมัติให้วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาท้องถิ่นแบบบูรณาการ

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์เรื่อง	การอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนา ป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน โดยกรณีมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร อำเภอสางเา จังหวัดตาก
ชื่อผู้เขียน	เฉลิมชัย บุญมี
ชื่อปริญญา	ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชา	การพัฒนาท้องถิ่นแบบบูรณาการ
ปีการศึกษา	2562
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์	ดร.เสนอชัย เถาว์ชาติ

การวิจัย เรื่อง การอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนา ป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน โดยกรณีมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร อำเภอสางเา จังหวัดตาก มีวัตถุประสงค์ในการวิจัย 1) เพื่อศึกษาบริบทพื้นที่ประวัติความเป็นมาของป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน และภูมิปัญญาพื้นบ้านเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร อำเภอสางเา จังหวัดตาก 2) เพื่อศึกษาสภาพปัจจุบัน และปัญหาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร อำเภอสางเา จังหวัดตาก 3) เพื่อศึกษาแนวทางในการนำผลการอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนา ป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน โดยกรณีมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านแม่ระวาน ไปใช้เป็นแบบอย่างกับชุมชนอื่น

ในงานวิจัยครั้งนี้ ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ ประชากรที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ ได้แก่ ผู้นำชุมชนของแต่ละหมู่บ้านเป็นตัวแทนชุมชน รวมทั้งตัวแทนของกลุ่มองค์กรชุมชน รวมทั้ง 15 ราย ใช้วิธีการเลือกแบบเจาะจง

ผลการวิจัย พบว่า 1) ชาวบ้านแม่ระวานมีวิถีชีวิตผูกพันกับธรรมชาติ มีลักษณะความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันมา ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ชุมชนมีจิตสำนึกในการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ ที่เปรียบเสมือนแหล่งอาหารของชุมชน ชุมชนมีวิธิดูแลป่าต้นน้ำ ผ่านระบบความรู้ ความเชื่อ ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมต่าง ๆ ของชุมชน เช่น การบวชป่า การสืบชะตาแม่น้ำ 2) สภาพปัจจุบันป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน จากอดีตที่เคยถูกลักลอบตัดไม้ และถูกสัมปทานจากนายทุนเหมืองหินแกรนิต จนเป็นป่าเสื่อมโทรม ชาวบ้านได้รวมตัวกันต่อต้าน นำฝืนป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวานกลับมาเป็นของชุมชน และร่วมกันฟื้นฟูให้กลับมาอุดมสมบูรณ์อีกครั้ง ปัญหาของผืนป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวานที่ยังมีอยู่ ในฤดูแล้งมีไฟป่า และยังมีคนภายนอกแอบลักลอบบุกรุกเข้ามาใช้

ประโยชน์จากป่าเป็นบางครั้ง 3) แนวทางการอนุรักษ์ ป่าชุมชนได้พัฒนาการมีส่วนร่วมโดยการจัดอาสาสมัครพิทักษ์ป่า คอยดูแลตรวจตราทุก ๆ เดือน และยังมีกลุ่มคนที่หาของป่าคอยสอดส่องดูแลอีกส่วนหนึ่ง ชุมชนมีการฟื้นฟูโดยการปลูกต้นไม้เพิ่มเติม บริเวณป่าต้นน้ำ ในวันสำคัญต่าง ๆ เช่น วันวิสาขบูชา วันแม่แห่งชาติ เป็นต้น

คำสำคัญ : การอนุรักษ์, การฟื้นฟู, การพัฒนา, ป่าต้นน้ำ และการมีส่วนร่วม

Abstract

Thesis Title	Community participation in conservation, restoration and development of watershed forest huai mae rawan, samngao distirict, tak province.
Researcher	Chalermchai Boonmee
Degree	Master of Arts
In the Program of	Integrated Local Development
Year	2019
Principal Thesis Advisor	Dr. Sanerchai Thaochalee

Research on conservation, restoration and development of Huai Mae Rawan upstream forest by havingParticipation of Ban Mae Rawan community Yok Krabat Subdistrict, Sam Ngao District, Tak Province has the objective of research 1) to study the context of the history of Huai Mae Rawan upstream forest And local wisdom about Huai Mae Rawan watershed conservation Yok Krabat Sub-district, Sam Ngao District, Tak Province 2) to study the current condition And the Huai Mae Rawan upstream forest problem Yok Krabat Subdistrict, Sam Ngao District, Tak Province 3) To study the guidelines for the implementation of the conservation, rehabilitation and development of Huai Mae Rawan watershed forest With the participation of Ban Mae Rawan community

This makes the Trojans Using qualitative methodology The population in this research include community leaders representing each village community. As well as representatives of community organizations for a total of 15 cases using specific selection.

The results of the research were as follows: 1) Mae Rawan villagers had a way of living with nature. There is a kind of interdependent relationship. From past to present The community has a conscience in preserving the watershed forest. That is like the food source of the community The community has a way to take care of the watershed forest. Through knowledge systems, beliefs, wisdom and various cultures of the community, such as the ordination of forests, the destiny of the river 2) Current conditions of Huai Mae Rawan upstream forest From the past that had been smuggled and Being concessions from granite mining capitalists Until the forest

deteriorated Villagers gathered together against Making the Huai Mae Rawan upstream forest back to the community And together to restore the rich again The problems of the existing Huai Mae Rawan upstream forest In the dry season there is a forest fire And there are also people outside secretly intruding into the use of the forest for some time. 3)The guidelines for conservation and rehabilitation of the community have been developed by participation in the forest protection volunteers. Take care to monitor every month and there is a group of people looking for a forest to look after another part. The community is restored by planting more trees. Upstream forest area On important days such as Visakha Bucha Day, Mother's Day, etc.

Key words : Conservation, Restoration, Watershed, Pparticipation

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ เรื่อง การอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนา ป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน โดยการมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร อำเภอสางเภา จังหวัดตาก ฉบับนี้ สำเร็จได้ด้วยดี เนื่องจากได้รับความกรุณาจากท่านผู้เชี่ยวชาญหลายท่าน ซึ่งท่านให้คำแนะนำตรวจสอบแก้ไข ตลอดจนข้อเสนอแนะโดยละเอียด ทำให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีความถูกต้องสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณ ดร.เสนอชัย เถาว์ชาติ อาจารย์ที่ปรึกษา ให้คำแนะนำ และข้อคิดเห็นในการทำวิจัย รวมไปถึงการให้กำลังใจในการพิสูจน์ความเพียร ในการผ่านความยากลำบาก ตลอดหลักสูตร ประกอบกับการแก้ไขปรับปรุงวิทยานิพนธ์ ทำให้เกิดความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น ขอขอบพระคุณ คุณลุง คุณป้า คุณน้า คุณอา พ่ออู๋ แม่อู๋ แห่งชุมชนบ้านแม่ระวานทุกท่านที่ให้ความเมตตา และให้ความช่วยเหลือในการถ่ายถอด สัมภาษณ์ความรู้จากการลงพื้นที่เก็บข้อมูลสำหรับการทำวิจัย ทำให้งานวิจัยได้รับข้อมูลที่สมบูรณ์

นอกจากนี้ ขอขอบคุณ คุณพงศ์ศิริ นนทะชัย ประธานเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านแม่ระวาน ที่คอยเป็นกำลังใจตลอดระยะเวลา 2 ปี ที่ผ่านมา และขอขอบคุณนางยุพา กลิ่นชัย ผู้อำนวยการชำนาญการพิเศษ โรงเรียนบ้านวังน้ำขาว สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษากำแพงเพชร เขต 1 ที่คอยสนับสนุนให้กำลังใจ และตรวจสอบแก้ไขรูปเล่มของการทำวิทยานิพนธ์จนงานสำเร็จคล่องตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ และขอขอบพระคุณ สถาบันการเรียนรู้เพื่อปวงชนที่เปิดโอกาสให้ข้าพเจ้า เข้ามาศึกษาในสถาบัน ความดีหรือคุณประโยชน์ที่เกิดจากการทำวิทยานิพนธ์ ขอมอบแด่ผู้มีอุปการะคุณ และผู้ให้ความรู้จากเอกสารที่เกี่ยวข้องทุกท่าน ตลอดจนครอบครัวญาติพี่น้อง รวมทั้งเพื่อนทุกท่านที่ให้การสนับสนุน และคอยให้กำลังใจด้วยดีมาตลอด

เฉลิมชัย บุญมี

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	ค
กิตติกรรมประกาศ.....	จ
สารบัญ.....	ฉ
สารบัญตาราง.....	ณ
สารบัญภาพ.....	ญ
บทที่	
1 บทนำ	
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	4
ขอบเขตของการวิจัย.....	4
ประชากร/กลุ่มผู้ร่วมวิจัย.....	5
คำถามสำคัญในการวิจัย.....	5
คำนิยามศัพท์เฉพาะ.....	6
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	6
2 ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	
แนวคิดเกี่ยวกับป่าต้นน้ำ.....	8
แนวคิดเกี่ยวกับป่าชุมชน.....	10
แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาพื้นบ้าน.....	14
แนวคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์ ป่าฟู และพัฒนา.....	15
แนวคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์ ป่าฟูป่าไม้อ้นเนื่องมาจากพระราชดำริ.....	19
แนวคิดเกี่ยวกับสายชะลอน้ำ แก้มลิงเก็บกักน้ำ.....	23
แนวคิดเกี่ยวกับทฤษฎีการมีส่วนร่วม.....	25

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	30
กรอบแนวคิดในการวิจัย.....	32
3 วิธีดำเนินการวิจัย	
รูปแบบในการวิจัย.....	33
วิธีการและเทคนิคที่ใช้ในการวิจัย.....	33
ประชากรเป้าหมาย วิธีการเลือกกลุ่มตัวอย่างและขนาดตัวอย่าง.....	33
เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล.....	34
วิธีการเก็บรวบรวม และวิเคราะห์ข้อมูล.....	36
สถานที่ในการวิจัย.....	37
ระยะเวลาในการดำเนินการวิจัย.....	37
ปฏิทินการปฏิบัติงาน.....	38
การนำเสนอข้อมูล.....	38
4 ผลการวิจัย	
ตอนที่ 1 ข้อมูลทั่วไปของสภาพบริบทชุมชนบ้านแม่ระวาน.....	40
ตอนที่ 2 ผลการสัมฤทธิ์และวิพากษ์ของปราชญ์ชาวบ้าน และคณะกรรมการ ป่าชุมชนบ้านแม่ระวาน ของกลุ่มผู้ร่วมวิจัยใน 3 ด้าน.....	57
5 สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	
สรุปผลการวิจัย.....	68
อภิปรายการวิจัย.....	74
ข้อเสนอแนะ.....	76
บรรณานุกรม.....	79

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
ภาคผนวก ก. เครื่องมือการวิจัย.....	83
ประวัติผู้วิจัย.....	96

สารบัญตาราง

ตารางที่	หน้า
4.1 แสดงปฏิทินของอาหารจากป่าชุมชนบ้านแม่ระวาน.....	43
4.2 แสดงปฏิทินของพืชไร่ต่าง ๆ ของชุมชนบ้านแม่ระวาน.....	46
4.3 แสดงผลผลิตทางการเกษตรของชุมชนบ้านแม่ระวาน.....	47
4.4 แสดงความสัมพันธ์ของปฏิทิน 12 เดือนกับประเพณีและวัฒนธรรม ของบ้านแม่ระวาน.....	49
4.5 แสดงกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับป่าต้นน้ำ.....	54

สารบัญภาพ

ภาพที่	หน้า
2.1 กรอบแนวคิดในการวิจัย.....	32
4.1 แสดงความสัมพันธ์ของสังคมในชุมชนบ้านแม่ระวาน.....	42
4.2 แสดงการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติบ้านแม่ระวาน.....	54
4.3 แสดงจำนวนการให้ความร่วมมือในกิจกรรมการจัดการทรัพยากรป่า.....	55
4.4 แสดงจำนวนผู้เข้าร่วมพิธีกรรม ความเชื่อและประเพณี 12 เดือน.....	56

ประเทศไทยมีการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมอย่างชัดเจน ผ่านแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1 พ.ศ. 2504-2509 จนถึงปัจจุบัน แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 การดำเนินการในช่วงแผนพัฒนาการ และเศรษฐกิจสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 พ.ศ. 2560-2564 ยุทธศาสตร์ข้อที่ 4 ของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ได้บัญญัติไว้ว่าเป็นยุทธศาสตร์การเติบโตที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม เพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน เช่น ข้อที่ 4.1) การรักษาฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ สร้างสมดุลของการอนุรักษ์ และใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนและเป็นธรรม

นอกจากนี้ยังมีแนวทางการพัฒนาการคุ้มครองป้องกัน รักษา ป่าไม้และเขตอนุรักษ์ พื้นที่เปราะบางที่มีความสำคัญเชิงนิเวศสร้างพื้นที่เชื่อมต่อระหว่างป่า วางระบบเพื่อแก้ไขปัญหาการบุกรุกถือครองที่ดินในพื้นที่ป่าไม้ ควบคุมการใช้ประโยชน์พื้นที่ต้นน้ำ และการใช้สารเคมี ส่งเสริมเครือข่ายอนุรักษ์ และป้องกันการบุกรุกถือครองที่ดินในพื้นที่ป่าไม้ ควบคุมการใช้ประโยชน์พื้นที่ต้นน้ำ และการใช้สารเคมี ส่งเสริมเครือข่ายอนุรักษ์ และป้องกันการบุกรุก ส่งเสริมหลักการชุมชนอยู่ร่วมกับป่า ส่งเสริมการจัดการป่าชุมชน ฯลฯ แสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญต่อการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรป่าไม้เป็นอย่างมาก (สำนักคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12, 2560, หน้า 106-108)

เป้าหมายการพัฒนาในช่วงแผนพัฒนา ฉบับที่ 12 เพื่อรักษาและฟื้นฟู ทรัพยากรธรรมชาติ และคุณภาพสิ่งแวดล้อม ให้สามารถสนับสนุนการเติบโต ที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม และการมีคุณภาพชีวิตที่ดีของประชาชน นอกจากการแสดงให้เห็นถึงความตระหนัก และรับผิดชอบในความเสื่อมโทรมของทรัพยากรป่าไม้ที่สะท้อนออกมาเป็นส่วนหนึ่งในนโยบาย และแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติแล้วนั้น รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560 รัฐต้องอนุรักษ์ คุ้มครอง บำรุง รักษา ป่าไม้ บริหารจัดการและใช้หรือจัดให้มีการใช้ประโยชน์ จากทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม และความหลากหลาย ทางชีวภาพ ให้เกิดประโยชน์อย่างสมดุล และยั่งยืน โดยต้องให้ประชาชนและชุมชนในท้องถิ่นที่เกี่ยวข้อง มีส่วนร่วมดำเนินการและได้รับประโยชน์ จากการดำเนินการดังกล่าวด้วยตามที่กฎหมายบัญญัติ การเปิดโอกาสให้กับประชาชนในท้องถิ่นได้เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ซึ่งเป็นทรัพยากรของชุมชน ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการดูแลรักษาทรัพยากรของท้องถิ่นด้วยตนเอง ยั่งยืนเป็นกระบวนการสำคัญที่จะทำให้มีศักยภาพในการอนุรักษ์ และดำรงไว้ซึ่งความหลากหลายทางชีวภาพ นอกจากนี้ยังทำให้ประชาชนในท้องถิ่น ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศ และมีความผูกพันกับป่ามาเป็นเวลานาน มีโอกาสและมีสิทธิ์ที่จะจัดการป่าไม้ของชุมชนได้อย่างยั่งยืน แนวคิดนี้จึงได้รับการยอมรับและแพร่หลาย เกิดเป็นการจัดการที่เรียกว่า ป่าชุมชน ซึ่งให้โอกาสประชาชนในชุมชน ได้มีส่วนร่วมใน

การจัดการ และรักษาป่าชุมชนที่หลากหลายมากขึ้น ทั้งในภาครัฐและภาคเอกชน ไม่ว่าจะเป็นการส่งเสริม การจัดการป่าชุมชน ผ่านนโยบายของรัฐ การร่างกฎหมายที่มีความเกี่ยวข้อง กับการจัดการป่าชุมชน เพื่อส่งเสริมให้ประชาชนในชุมชน มีอำนาจหน้าที่ที่ชัดเจนในการดูแลป่าชุมชนมากขึ้น

จังหวัดตากมีทรัพยากรป่าไม้ที่มีค่า ป่าไม้จัดเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีความสำคัญอย่างมากต่อประเทศไทย เป็นทรัพยากรที่สร้างขึ้นได้ยาก ใช้เวลานานหลายสิบปี ในขณะที่ การบุกรุกทำลายป่านั้น เป็นไปได้อย่างง่ายและรวดเร็ว ป่าไม้ให้ความชุ่มชื้นอุดมสมบูรณ์ เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่า เป็นต้นน้ำลำธาร และสภาพป่าไม้ในปัจจุบันนี้ ถูกทำลายลงเรื่อย ๆ จนเหลือน้อยลงทุกที จึงเกิดผลกระทบของการบุกรุกพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ

ชุมชนบ้านแม่ระวาน หมู่ที่ 5 ตำบลลยกระบับ อำเภอสามเงา จังหวัดตาก เป็นชุมชนเก่าแก่ ระยะเวลาในการตั้งถิ่นฐานชุมชนประมาณ 138 ปี มีจำนวนครัวเรือน 144 ครัวเรือน มีจำนวนประชากร 514 คน สภาพพื้นที่เป็นพื้นที่น้ำท่วม ที่ดินเป็นดินร่วนปนทราย มีแหล่งน้ำ แม่น้ำวัง ลำห้วยแม่ระวาน และลำห้วยสาขาต่าง ๆ ชาวบ้านทำการเกษตรแบบยังชีพ มีความสุขตามอัตภาพพออยู่พอกิน

ต่อมาชาวบ้านหันมาปลูกพืชเชิงเดี่ยว เช่น มันสำปะหลัง ข้าวโพด โดยมีความต้องการอยากจะรวย อยากมีเงินมาก ๆ โดยคิดว่าเมื่อมีเงินมาก ๆ แล้วยก็สามารถแก้ปัญหาได้ทุกอย่าง จึงมีการขยายพื้นที่ปลูกพืชเชิงเดี่ยวอย่างรวดเร็ว ทำให้มีการบุกรุกป่าเพิ่มขึ้นป่าถูกทำลายเพิ่มขึ้น ด้วยสภาพที่เป็นดินทราย ภูเขาแหล่งน้ำเป็นหินแกรนิต เมื่อเกิดภัยแล้ง จึงซ้ำเติมให้ชาวบ้านเกิดการขาดแคลนแหล่งน้ำธรรมชาติ ชาวบ้านปลูกพืชเชิงเดี่ยวอย่างเดียว เมื่อเกิดภัยแล้ง และราคาพืชตกต่ำ ทำให้ชาวบ้านประสบปัญหาการขาดทุน เป็นหนี้เป็นสิน ต้องออกไปทำงานรับจ้าง เป็นแรงงานราคาถูกในเมือง ทำให้เป็นปัญหาของสังคม ความสัมพันธ์ ในครอบครัวอ่อนแอ ลี้नหวัง ลี้นกำลังใจ ประกอบกับปี พ.ศ.2537 บริษัทเอกชนสัมปทานหินแกรนิตบริเวณป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน ทำให้เกิดปัญหาป่าต้นน้ำถูกทำลาย อากาศแห้งแล้ง จากปัญหาดังกล่าวจึงเป็นที่มาของการปรับตัว เปลี่ยนแนวคิดจากเดิมที่เคยปลูกพืชเชิงเดี่ยว และใช้น้ำเพียงอย่างเดียว หันมาให้ความสำคัญกับการพัฒนาป่าต้นน้ำ ป่าชุมชน สร้างฝายชะลอน้ำร่วมกัน ปลูกพืชผสมผสาน (ลด ละ เลิก การใช้สารเคมี) ในพื้นที่ทำกินของตนเอง ตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง พร้อมกับสร้างฝายชะลอน้ำ แก้มลิงกักเก็บน้ำฝนไว้ เป็นแหล่งน้ำสำรองของชุมชน มีการเก็บข้อมูลเป็นระบบ คนในชุมชนให้ความสนใจ เรียนรู้และจดบันทึก การเก็บข้อมูล และการร่วมกันจัดทำแผนชุมชน บริหารจัดการน้ำ ในพื้นที่ป่าอนุรักษ์ของชุมชน ร่วมกับหมู่บ้านอื่นๆ รวมผืนป่าเกิดเป็นเครือข่ายป่าชุมชน รวมพื้นที่ 15,000 ไร่ โดยบ้านแม่ระวานเป็นแกนนำ ในการจัดทำโครงการต่าง ๆ เพื่อฟื้นฟูป่า และหมู่บ้านเครือข่ายเป็นแนวร่วมในการทำงาน สร้างฝายชะลอน้ำบริเวณต้นน้ำห้วยแม่ระวาน และบริเวณป่าชุมชน รวมกว่า 1,200 ฝาย

รวมทั้งปลูกป่า และทำแนวกันไฟป่า ถึงวันนี้ ถึงแม้ว่าจะเกิดภัยแล้ง แม่น้ำวังจะแห้งขอด แต่ชาวบ้านแม่ระวานก็ยังสามารถทำเกษตรเลี้ยงชีพได้

จากเหตุผลดังกล่าว ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาถึงการมีส่วนร่วม ของประชาชน ในการจัดการ แนวทางการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน บ้านแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร อำเภอสางเภา จังหวัดตาก รวมทั้งศึกษา ปัญหา อุปสรรค ต่างๆ ที่จะเกิดขึ้นในการจัดการป่าต้นน้ำ ห้วยแม่ระวาน เพื่อเป็นแนวทางในการวางแผน ปรับปรุงแก้ไข อันนำไปสู่การพัฒนา การมีส่วนร่วมของประชาชน ตลอดจนองค์กรท้องถิ่น และ หน่วยงานที่มีความเกี่ยวข้องอย่างมีประสิทธิภาพ ต่อไป

วัตถุประสงค์ในการวิจัย

1. เพื่อศึกษาบริบทพื้นที่ประวัติความเป็นมาของป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน และภูมิปัญญาพื้นบ้านเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร อำเภอสางเภา จังหวัดตาก
2. เพื่อศึกษาสภาพปัจจุบัน และปัญหาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร อำเภอสางเภา จังหวัดตาก
3. เพื่อศึกษาแนวทางในการนำผลการอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน โดยการมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านแม่ระวาน ไปใช้เป็นแบบอย่างกับชุมชนอื่น

ขอบเขตของการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ของการวิจัยที่กำหนดไว้ ผู้วิจัยจึงได้กำหนดขอบเขตของการวิจัยได้ดังนี้

1. ด้านเนื้อหา

การวิจัยครั้งนี้มุ่งศึกษาหาข้อมูลพื้นฐาน ได้แก่ ประวัติชุมชน ปัจจัยด้านสังคม เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม ภูมิปัญญา วัฒนธรรม ความเชื่อ สภาพปัจจุบัน และปัญหา

2. ด้านกระบวนการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัย 1) แนวทางการอนุรักษ์ฟื้นฟู และพัฒนา โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน 2) ผลการอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน

ประชากร/กลุ่มผู้ร่วมวิจัย

ประชากร

ประชากรที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ ได้แก่ ผู้นำชุมชน ตัวแทนชาวบ้านในชุมชนหมู่ 4 บ้านสองแคว หมู่ 6 บ้านหนองเชียงคา หมู่ 11 บ้านหนองเชียงคาใต้ หมู่ 12 บ้านสองแควพัฒนา และหมู่ที่ 5 บ้านแม่ระวาน ตั้งอยู่ที่ตำบลยกกระบัตร์ อำเภอสามเงา จังหวัดตาก

กลุ่มผู้ร่วมวิจัย

กลุ่มผู้ร่วมวิจัย ได้แก่ ผู้ให้ข้อมูลหลักในการวิจัย และเป็นตัวแทนของแต่ละกลุ่มรวมทั้งสิ้น 14 ราย พระ 1 รูป ใช้วิธีการเลือกแบบเจาะจง ได้แก่

1. ผู้ใหญ่บ้านตัวแทนบ้านสองแคว หมู่ 4 จำนวน 1 ราย
2. ผู้ใหญ่บ้านตัวแทนบ้านสองแควพัฒนา หมู่ 12 จำนวน 1 ราย
3. ผู้ใหญ่บ้านตัวแทนบ้านหนองเชียงคา หมู่ 6 จำนวน 1 ราย
4. ผู้ใหญ่บ้านตัวแทนบ้านหนองเชียงคาใต้ หมู่ 11 จำนวน 1 ราย
5. กำนันตัวแทนบ้านแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร์ จำนวน 1 ราย
6. สารวัตรกำนันตัวแทนบ้านแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร์ จำนวน 1 ราย
7. พระจากวัดบ้านแม่ระวาน จำนวน 1 รูป
8. ผู้อำนวยการโรงเรียนบ้านแม่ระวาน จำนวน 1 ราย
9. ปราชญ์ชาวบ้าน/ผู้รู้บ้านแม่ระวาน จำนวน 2 ราย
10. ผู้รู้ ภูมิปัญญา วัฒนธรรม จำนวน 2 ราย
11. ทำหน้าที่ทางพิธีกรรม จำนวน 2 ราย
12. เจ้าหน้าที่พิทักษ์ป่า จำนวน 1 ราย

คำถามสำคัญในการวิจัย

1. ประวัติความเป็นมาของป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน และภูมิปัญญาพื้นบ้าน เกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร์ อำเภอสามเงา จังหวัดตาก เป็นมาอย่างไร
2. สภาพปัจจุบัน และปัญหาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวานของบ้านแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร์ อำเภอสามเงา จังหวัดตาก เป็นอย่างไร

3. แนวทางและผลการอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนา ป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน บ้านแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร อำเภอสามเงา จังหวัดตาก นำไปใช้กับชุมชนอื่นได้อย่างไร

คำนิยามศัพท์เฉพาะ

การอนุรักษ์ หมายถึง การรู้จักใช้ทรัพยากรอย่างชาญฉลาด เพื่อให้เกิดประโยชน์มากที่สุด และใช้ได้เป็นเวลานานที่สุด

การฟื้นฟู หมายถึง การทำให้กลับมาเหมือนเดิม หรือดีกว่าเดิม

การพัฒนา หมายถึง การเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น หรือเปลี่ยนแปลงไปสู่ความเจริญก้าวหน้า

ป่าต้นน้ำ หมายถึง พื้นที่ชุ่มน้ำที่อยู่บนที่สูง เป็นพื้นที่ต้นน้ำลำธารที่เอื้ออำนวยให้กับพื้นที่ตอนล่างอย่างสม่ำเสมอ

การมีส่วนร่วม หมายถึง การมีส่วนร่วมในการแสดงออกทางความคิด การรับรู้ข้อมูล ข่าวสาร การวางแผนการกำหนดเป้าหมาย การตัดสินใจ การปฏิบัติ การตรวจสอบ และการประเมินผลบริหารจัดการ การติดตามผล ร่วมแก้ปัญหา และร่วมรับผิดชอบ

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

การวิจัยเรื่อง การอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวานโดยการมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร อำเภอสามเงา จังหวัดตาก จะก่อให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชนองค์กร หน่วยงานต่าง ๆ ดังนี้

1. บริการความรู้แก่ประชาชน

ประชาชนบ้านแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร อำเภอสามเงา จังหวัดตาก ได้รับการพัฒนาการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าต้นน้ำ ในลักษณะต่าง ๆ ก่อให้เกิดรูปแบบที่ชัดเจนในการทำงานร่วมกัน ทั้งองค์กร ชุมชน องค์กรของรัฐ และองค์กรภายนอกอื่น ๆ

2. เป็นประโยชน์ต่อประชากรกลุ่มเป้าหมาย

ทำให้เกิดแรงจูงใจ และจิตสำนึกของชุมชนบ้านแม่ระวาน ในการดูแลรักษาป่าอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งรู้สึกภาคภูมิใจที่ได้นำความรู้ หรือภูมิปัญญาท้องถิ่น เข้ามาใช้ในการบริหารจัดการป่าของชุมชน

3. เป็นองค์ความรู้ในการศึกษาต่อไป

ผลการวิจัยในครั้งนี้ทำให้ทราบถึงสภาพและปัญหาที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าต้นน้ำของบ้านแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร อำเภอสามเงา จังหวัดตาก จะเป็นแนวทางให้เจ้าหน้าที่ปฏิบัติการในภาคสนาม บนพื้นที่ป่าต้นน้ำ ของหน่วยงานต่าง ๆ เช่น หน่วยจัดการต้นน้ำ กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่าและพันธุ์พืช นักอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม องค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) ใช้เป็นแนวทางการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำในเขตพื้นที่อื่นต่อไป

บทที่ 2

ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อนำข้อมูลมาประมวลผล และเชื่อมโยงให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการวิจัยดังนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับป่าต้นน้ำ
2. แนวคิดเกี่ยวกับป่าชุมชน
3. แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาพื้นบ้าน
4. แนวคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนา
5. แนวคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าไม้อันเนื่องมาจากพระราชดำริ
6. แนวคิดเกี่ยวกับฝายชะลอน้ำ แก้มลิงเก็บกักน้ำ
7. ทฤษฎีการมีส่วนร่วม
8. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
9. กรอบแนวคิดของการวิจัย

1. แนวคิดเกี่ยวกับป่าต้นน้ำ

พื้นที่ต้นน้ำลำธารเป็นแหล่งผลิตน้ำให้แก่ลำธาร ส่วนใหญ่จะประกอบด้วย ภูเขา หรือเนินสูง ที่มีความลาดชันค่อนข้างมาก สำหรับพื้นที่ต้นน้ำลำธาร ซึ่งปกคลุมด้วยสภาพป่าไม้ ตามธรรมชาติ ที่มีความอุดมสมบูรณ์ ป่าไม้จะช่วยป้องกันน้ำฝนขณะฝนตกมิให้กัดเซาะผิวหน้าดิน และช่วยรักษาความสมบูรณ์ และความชุ่มชื้นมิให้เสื่อมสูญไป เศษใบไม้ใบหญ้าที่ทับถมผุพัง อยู่บนผิวดิน ก็จะดูดซับน้ำฝนทำให้น้ำฝนซึมลงไปเก็บสะสมอยู่ใต้ดิน ได้มากขึ้น แล้วจึงค่อยไหลระบายออกจากดินลงสู่ลำธาร และลำห้วย อย่างสม่ำเสมอตลอดเวลา ในฤดูแล้งน้ำฝนที่อยู่ใต้ดินสามารถกระจายความชื้นขึ้นสู่ผิวดิน ดังนั้น ป่าไม้จึงมีความสำคัญที่ช่วยให้ ต้นน้ำลำธาร มีน้ำไหลตลอดปี

ต้นน้ำ หมายถึง ส่วนหนึ่งของพื้นที่ลุ่มน้ำที่มีความลาดชัน และ/หรือ อยู่บนพื้นที่สูง ส่วนลุ่มน้ำ หมายถึง พื้นที่ที่อยู่เหนือจุด ๆ หนึ่งบนลำธาร ที่ทำหน้าที่รองรับน้ำฝน และนำน้ำในส่วนเกินจากน้ำ 3 ส่วน คือ 1) การคูยิดของดินไว้ 2) การนำขึ้นไปใช้ในการคายน้ำของต้นไม้ และน้ำฝน

รังสีดวงอาทิตย์ ภูมิประเทศ ชนิดดิน พีชคลุมดิน สัตว์ป่า ปัจจัยภายนอก ปัจจัยภายในโครงสร้างระบบนิเวศการทำงานตามหน้าที่ในการให้บริการเนื้อไม้ของป่า อาหารจากสัตว์ป่า แหล่งเรียนรู้พักผ่อนหย่อนใจ และ 3) การรั่วซึมผ่านชั้นหินที่อยู่ใต้ดินออกนอกกลุ่มน้ำไป โดยนำน้ำในส่วนของเกินจากน้ำทั้ง 3 ส่วนนี้ลำเลียงให้กับลำธารทั้งทางผิวดินและใต้ดิน แล้วจึงระบายให้กับพื้นที่ท้ายน้ำโดยไหลผ่านจุดที่กำหนดให้

แนวคิดการจัดการชุมชน และทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ต้นน้ำ

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการดำรงชีวิตในความจริงนั้นไม่สามารถแยกทรัพยากรธรรมชาติ และทรัพยากรออกจากกันได้ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2536, หน้า 57) เพราะเป็นเรื่องอันหนึ่งอันเดียวกันสำหรับจัดการทรัพยากรธรรมชาตินั้นควรจะให้มีการจัดการในการใช้ทรัพยากรให้เกิดประโยชน์มากที่สุด ลงทุนน้อยแต่มีประสิทธิภาพให้ทุกคนได้ใช้มากที่สุด รวมทั้งการจัดการทรัพยากรให้มีการใช้อย่างยั่งยืน และมีการเปิดโอกาสให้คนทั้งหมดได้มีโอกาสเข้าไปใช้ที่ดินป่า และน้ำให้ลักษณะการใช้ร่วมกัน มีกฎเกณฑ์ในการใช้ทรัพยากรที่กระจายได้อย่างทั่วถึง เช่นเดียวกับ อเนก นาคะบุตร (2536, หน้า 88) ได้ศึกษาค้นคว้าดิน น้ำ ป่า จุดเปลี่ยนแห่งความคิดพบว่า สิทธิชุมชนกับการกระจายอำนาจจัดการทรัพยากรชี้ให้เห็นถึงวิถีชีวิตชุมชนของชาวเขาแต่ละเผ่าสามารถอยู่ร่วมกันกับป่าได้ในเชิงที่เกื้อกูลต่อการอนุรักษ์และฟื้นฟูระบบนิเวศ ด้วยการดำเนินการใน 3 องค์ประกอบสำคัญ คือ

1. การปรับฐานความคิด ความเชื่อ ให้เหมาะสมกับสถานการณ์และสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปได้ด้วยการประยุกต์ข้อมูลของการอนุรักษ์และจัดการทรัพยากรสมัยใหม่เข้ากับภูมิปัญญาเดิมอย่างเหมาะสม
2. สร้างเวทีการเรียนรู้ และการวิเคราะห์ทางเลือกที่เหมาะสมกับการปรับใช้และฟื้นฟูทรัพยากรดิน น้ำ ป่าไม่ได้อย่างสอดคล้องกับนโยบายรัฐ และศักยภาพการดำรงอยู่ของแต่ละชุมชน
3. การจัดตั้งองค์กรขึ้นมาเป็นแกนกลางในการจัดการร่วมกันทั้งในระดับหมู่บ้าน เชื่อมโยงเป็นเครือข่ายขององค์กรที่ร่วมกันดูแลรักษาป่าชุมชนแต่ละป่า หรือลุ่มน้ำสาขา

การฟื้นฟูระบบนิเวศป่าต้นน้ำ

สำนักอนุรักษ์ และจัดการต้นน้ำ (2547, หน้า 2) ได้ให้ความหมายของระบบนิเวศต้นน้ำว่า ระบบนิเวศต้นน้ำเป็นความสัมพันธ์ ระหว่างสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ และระหว่างสิ่งมีชีวิตกับสิ่งไม่มีชีวิตที่อยู่โดยรอบสิ่งมีชีวิตนั้น ๆ ในพื้นที่ต้นน้ำ เช่น การที่สัตว์ป่ากินใบและผลของต้นไม้เป็นอาหารในขณะเดียวกัน ต้นไม้จะดูดซับธาตุอาหารในดินที่เกิดขึ้นจากการสลายตัว ผุพังของซากสัตว์ และมูลสัตว์ การที่ต้นไม้ดูดซับก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์ จากอากาศ น้ำ และธาตุอาหารจากดิน และพลังงานจากดวงอาทิตย์ มาสร้างเป็นอาหาร และสะสมไว้ในส่วนต่าง ๆ นั้น ต้นไม้ก็ช่วย

บดบังแสงแดด ทำให้พื้นดิน และอากาศชุ่มชื้นร่วมเย็น การอยู่ร่วมกันของสิ่งมีชีวิต และสิ่งไม่มีชีวิต ในระบบนิเวศ ก่อให้เกิดกระบวนการ แลกเปลี่ยนน้ำ ธาตุอาหาร และพลังงานภายในระบบ กระบวนการเหล่านี้ ก่อให้เกิดการทำงาน ตามหน้าที่ของระบบนิเวศ อันได้แก่ การผลิตอาหาร การควบคุมระบบดูดซับและระบายน้ำของพื้นที่ และการควบคุมความรุนแรงของสภาวะอากาศจากความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดระหว่างสิ่งที่มีชีวิตด้วยกันเอง และระหว่างสิ่งที่มีชีวิตกับสิ่งที่ไม่มีชีวิต ก่อให้เกิดการเกื้อกูลทดแทนกัน

กล่าวโดยสรุป ป่าต้นน้ำ เป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่ลุ่มน้ำที่อยู่บนที่สูงที่สมควรเก็บรักษา เอาไว้เป็นป่าต้นน้ำลำธาร พื้นที่ป่าดังกล่าวจะช่วยลดความรุนแรงในการตกของฝน และยืดระยะเวลาในการตกลงสู่พื้นดินของเม็ดฝน ทำให้น้ำฝนทั้งหมดถูกดินดูดซับเอาไว้ ก่อนที่จะเคลื่อนตัวลงสู่ใต้พื้นดิน และไหลลงสู่ลำธาร แทนการไหลบ่าหน้าผิวดิน ทำให้พื้นที่ต้นน้ำลำธาร เอื้ออำนวยให้กับพื้นที่ตอนล่างอย่างสม่ำเสมอ

การทำลายป่าไม้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งป่าต้นน้ำจะทำให้พื้นดินเปิดโล่ง แรงตกกระทบของเม็ดฝน ทำให้ผิวดินถูกอัดแน่น ฝนที่ตกตามมากภายหลัง จึงกลายเป็นน้ำไหลบ่าหน้าผิวดิน ซึ่งจะไหลลงสู่พื้นที่ต่ำ หรือลำธารอย่างรวดเร็ว ก่อให้เกิดเป็นน้ำป่าไหลหลาก และการกัดเซาะพังทลายของดิน เมื่อน้ำไหลบ่าหน้าผิวดิน ที่ไหลลงมาจากพื้นดิน ที่เป็นยอดคดอยต่าง ๆ เมื่อมารวมกัน บริเวณที่ลาดเชิงเขา จะก่อให้เกิดน้ำล้น หรืออุทกภัยขึ้นได้ ในทำนองเดียวกัน การไม่ดูดซับน้ำฝนของดิน ก็จะทำให้ไม่มีน้ำในดินที่คอยเอื้ออำนวยน้ำให้กับลำธารในช่วงฤดูแล้ง ก่อให้เกิดปัญหาขาดแคลนน้ำใช้ ป่าต้นน้ำจึงมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอนุรักษ์เอาไว้ให้เป็นแหล่งเก็บกักน้ำ เพื่อประโยชน์ของชุมชนสืบต่อไปอย่างยั่งยืน

2. แนวคิดเกี่ยวกับป่าชุมชน

ป่าชุมชน คืออะไร

ป่าชุมชน คือ พื้นที่ป่าทั้งที่เป็นป่าบก และป่าชายเลน (รวมทั้งผืนดิน ต้นไม้ ทุ่งหญ้า พันธุ์พืช สัตว์ป่า แหล่งน้ำ และสรรพสิ่งที่เป็นธรรมชาติทั้งหมด) รอบชุมชน หรือใกล้เคียงกับชุมชน (อาจจะเป็นชุมชนทางการ เช่น หมู่บ้าน องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) หรือชุมชนตามประเพณีก็ได้ และก็อาจจะเป็นหนึ่งชุมชน หรือหลายชุมชนที่มาจัดการร่วมกันก็ได้) โดยที่ชุมชนใช้อาศัย ทำมาหากิน และเลือกใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนทั้งในเชิงเศรษฐกิจ และการรักษาระบบนิเวศ โดยชุมชนเป็นผู้วางแผน ตัดสินใจว่าต้องการอะไรจากป่า ต้องการเมื่อไร จะดูแลรักษา พื้นฟู และพัฒนาป่าชุมชนอย่างไร มีขอบเขตขนาดไหนที่ชุมชนจะดูแลได้ทั่วถึง โดยทั้งนี้แผนการจัดการป่าของชุมชน อาจจะ

กำหนดเป็นลายลักษณ์อักษรหรือจารีตประเพณี เป็นวิถีชีวิตในการจัดการป่าขึ้นอยู่กับชุมชนเป็นผู้กำหนด

กรมป่าไม้ (สำนักส่งเสริมการปลูกป่า (2541, หน้า 9) ได้ให้ความหมายไว้ในหนังสือเรื่อง ป่าชุมชน โดยสรุปได้ว่า ป่าชุมชนคือกิจการป่าไม้ที่ประชาชนมีส่วนร่วมตั้งแต่การปลูกป่า การจัดการป่าตลอดจนการใช้สอยจากป่านั้น

เสรี พงศ์พิศ (2551, หน้า 170) ได้ให้ความหมายของป่าชุมชนว่า เป็นพื้นที่ป่าไม้ที่ได้รับการจัดการโดยประชาชนในท้องถิ่น หรือโดยกระบวนการมีส่วนร่วมจากชุมชน และองค์กรชุมชน ตามความเชื่อและวัฒนธรรมท้องถิ่น เพื่อประโยชน์ที่สอดคล้องกับความต้องการของชุมชนอย่างต่อเนื่องและยั่งยืน

ป่าชุมชนมีลักษณะหลากหลาย เป็นป่าไม้ในพื้นที่สาธารณะของหมู่บ้าน ป่าในโรงเรียน ป่าในวัด ป่าเพื่อเป็นพื้นที่สาธารณะ ป่าล้อมโถรม เหล่านี้มีจำนวนน้อย หากเทียบกับป่าใหญ่ที่ผู้คนอาศัยอยู่มานาน ก่อนการประกาศให้เป็นป่าอนุรักษ์ รวมทั้งป่าชายเลน ป่าโลก อันเป็นที่ทำมาหากินเลี้ยงชีพของชาวบ้าน เป็นแหล่งอาหารและยา วัสดุของใช้ต่าง ๆ เป็นแหล่งความหลากหลายทางชีวภาพ อันมีค่าสำหรับความสมดุลของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ยศ สันตสมบัติ (2547, หน้า 36) ได้ศึกษากรณีป่าชุมชนในภาคเหนือตอนบนพบว่าป่าชุมชน 153 แห่งมีสภาพสมบูรณ์ 16 แห่ง คณะกรรมการหมู่บ้านดูแล 89 แห่ง ซึ่งถือได้ว่าเป็นทางเลือกหนึ่งในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและพบอีกว่าเงื่อนไขของการอนุรักษ์ป่าของชาวบ้านขึ้นอยู่กับปัจจัย 2 อย่าง คือ การยอมรับสิทธิของชาวบ้านในการจัดการทรัพยากร และความมั่นคงในที่ดิน และการเพิ่มประสิทธิภาพทางการผลิต เพื่อยกระดับคุณภาพชีวิต ทั้งนี้เพื่อให้มั่นใจว่าดอกผลในการดูแลป่าชุมชนจะตกถึงชาวบ้านเองอย่างเหมาะสม

กาญจนา กุ่มทรัพย์ (2558, หน้า 43) ได้เขียนเรื่องสิทธิชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน กรณีศึกษาป่าชุมชนในจังหวัดอุบลราชธานี สรุปได้ว่า ทรัพยากรป่าไม้เป็นทรัพยากรส่วนรวม ควรเพิ่มให้มีระบบกรรมสิทธิ์ร่วม และควรมีลักษณะของสิทธิเชิงซ้อนที่มากกว่าสิทธิของความเป็นเจ้าของ สิทธิการใช้ ประโยชน์ สิทธิในการจัดการและสิทธิในการตรวจสอบถ่วงดุล สิทธิเหล่านี้ไม่จำเป็น ต้องเป็นของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง หากแต่เป็นลักษณะของการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วน ในสังคม เนื่องจากทรัพยากรป่าไม้เป็นสมบัติของคนไทยทั้งประเทศ ดังนั้นไม่ควรผูกขาดระบบกรรมสิทธิ์ไว้เพียงรัฐหรือเอกชน ควรเพิ่มระบบกรรมสิทธิ์ร่วม เพื่อให้สอดคล้องกับลักษณะของทรัพยากรป่าไม้และรองรับสิทธิชุมชนตามรัฐธรรมนูญ ข้อเสนอแนะการกระจายอำนาจ การมีส่วนร่วม ป่าชุมชน เป็นเครื่องมือในการ พัฒนาชุมชน ร่วมกับแนวคิดการมีส่วนร่วมและแนวคิดการพัฒนาทางเลือกอื่น ๆ ภายใต้ปรัชญาการพัฒนาทางเลือก

พัทธนันท์ ไชยสุภะรัชต์ (2556, บทคัดย่อ) ได้เขียนรายงานการวิจัย จากสำนักจัดการป่าชุมชน การใช้ประโยชน์ป่าชุมชน คือ รูปแบบการใช้ที่ดิน ป่าและทรัพยากรต่าง ๆ จากป่าที่ชาวบ้านตามชุมชนในชนบทที่อยู่ในป่าหรือใกล้ป่าได้ใช้กันเป็นเวลานานแล้ว โดยมีระบบการจำแนกการใช้ที่ดิน ป่าและทรัพยากรต่าง ๆ มีอาณาเขตและกฎเกณฑ์การใช้เป็นที่รับรู้และยอมรับกันทั้งภายในชุมชนและชุมชน ใกล้เคียง

เมื่อป่าอันเป็นฐานชีวิตของพวกเขากำลังถูกทำลาย ไม่ว่าจะเป็นการสัมปทานไม้ในยุคก่อน การขยายตัวของพืชพาณิชย์ที่ต้องการใช้พื้นที่มาก การเติบโตของธุรกิจอุตสาหกรรมที่เข้ายึดครองพื้นที่ป่า การเข้ามาตัดไม้ เก็บผลผลิตจากป่าจากบุคคลภายนอก หรือแม้กระทั่งภายในชุมชนเองที่จะทำให้ป่าเสื่อมโทรมได้ โดยที่เจ้าหน้าที่ป่าไม้ไม่สามารถเข้ามาช่วยเหลืออย่างใกล้ชิดและต่อเนื่อง ได้ หรือหลายกรณีเจ้าหน้าที่รัฐกลับปล่อยปละละเลยให้เกิดการทำลายป่า หรือยึดพื้นที่ป่าเป็นของรัฐ ไม่ว่าจะเป็นการประกาศเขตป่าอนุรักษ์ การมีโครงการพัฒนาต่าง ๆ ที่เข้ายึดครองพื้นที่ป่าของชุมชนและกีดกันไม่ให้ชุมชนพึ่งพาป่าได้อีกต่อไป

สถานการณ์ดังกล่าวส่งผลกระทบต่อความอยู่รอดของป่า และของชุมชนอย่างมาก ทำให้ชุมชนจำนวนไม่น้อยต้องดำเนินการรักษาป่าอย่างจริงจัง เพื่อให้ระบบนิเวศ แหล่งอาหาร สมุนไพร แหล่งต้นน้ำสำหรับการเกษตร และพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในความเชื่อของชาวบ้านยังคงอยู่ต่อไป และฐานทรัพยากรดังกล่าวยังเป็นทุนทางสังคมของชาวบ้านที่ใช้ในการพัฒนา เศรษฐกิจพอเพียง เสริมสร้างความเป็นปึกแผ่นของชุมชนได้

ชาวบ้านจัดการป่าชุมชนกันอย่างไร

สมศักดิ์ สุขวงศ์ (2549, หน้า 19) ได้กล่าวว่า ชาวบ้านที่ทำป่าชุมชนก็มีงานทั้ง 3 อย่างเช่นกัน คือ ทำพื้นที่อนุรักษ์ ป้องกัน หรือพื้นที่คุ้มครองของชาวบ้านก็มี เช่น บริเวณที่เป็นน้ำผุดหรือน้ำจืด ชาวบ้านก็จัดทำเป็นป่าอนุรักษ์ บริเวณป่าใช้สอยซึ่งมีการใช้ประโยชน์ก็มี โดยมีกฎระเบียบในการใช้ร่วมกัน ความสำเร็จของการทำป่าชุมชนก็คือ การที่ชาวบ้านสามารถสร้างกฎกติกาควบคุมการใช้ประโยชน์จากป่าได้นั่นเอง ส่วนการฟื้นฟูระบบนิเวศ ชาวบ้านมักจะปล่อยให้ป่าฟื้นตัวเอง ในบริเวณที่เคยเสื่อมโทรมมาก่อน โดยวิธีการสืบพันธุ์ตามธรรมชาติ หรือบางครั้งก็มีการปลูกเสริมหรือถ้ามีที่โล่งก็ปลูกต้นไม้ขึ้นใหม่ ป่าชุมชนหลายแห่งเป็นป่าฟื้นตัวเอง ป่าได้ถูกทำลาย จนกระทบถึงการดำรงชีวิต กระทบต่ออาชีพและรายได้ของชุมชน ชุมชนได้เรียนรู้จากการที่ป่าถูกทำลายที่ส่งผลต่อการดำรงชีวิต พวกเขาจึงช่วยกันหยุดยั้งการทำลายป่าโดยหันมาทำป่าชุมชน เพื่อประโยชน์ร่วมกัน

กิติชัย รัตนะ (2549, หน้า 73) การบริหารจัดการป่าชุมชน ควรเกิดขึ้นในทุกชุมชนที่อยู่ใกล้ป่าแต่ละป่าควรเชื่อมโยงกันในระบบกลุ่มน้ำ เนื่องจากในแต่ละพื้นที่ลุ่มน้ำ มีความสัมพันธ์ของสิ่งแวดล้อม อย่างใกล้ชิดตั้งแต่พื้นที่ ต้นน้ำ กลางน้ำ ท้ายน้ำ ดังนั้นควรมีการเชื่อมโยงเครือข่ายในการจัดการป่าชุมชน ของแต่ละพื้นที่ลุ่มน้ำเข้าด้วยกัน ทำให้เกิดเวทีในการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นของชุมชนในลุ่มน้ำนั้น ๆ อันเป็นการสนับสนุนและเสริมสร้าง ความเข้มแข็งขององค์กร ชุมชนในการดูแลรักษาป่าอย่างยั่งยืนต่อไป

แต่ทั้งนี้ทั้งนั้น มิได้หมายความว่า ป่าชุมชนจะดำรงอยู่ได้ก็ต่อเมื่อตั้งอยู่บนพื้นฐานความเชื่อเรื่องผีสงนางไม้ เจ้าป่าเจ้าดอยเท่านั้น ป่าชุมชนอยู่ได้บนฐานของ ‘ความเป็นชุมชน’ ความเชื่อเรื่องอำนาจต่าง ๆ ดังกล่าว แท้จริงแล้วคือ ภาพสะท้อนความเชื่อ ชุมชนอาจเปลี่ยนความเชื่อ เปลี่ยนรูปแบบไป แต่ความเป็นชุมชนจะต้องมีอยู่

สุรเชษฐ เวชชพิทักษ์ (2533, หน้า 12-13) ได้กล่าวไว้ว่า การที่ต้องอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน จำเป็นต้องมีการจัดระบบความสัมพันธ์ที่จะทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข ก่อให้เกิดระบบการอยู่ร่วมสัมพันธ์กันอันประกอบด้วย ครอบครัว เครือญาติ ชุมชน และความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนเกิดเป็นจารีตประเพณี ระบบกฎเกณฑ์ และพิธีการต่าง ๆ เป็นแนวทางให้สมาชิกของชุมชน ทั้งรุ่นปัจจุบันและรุ่นต่อไปได้ยึดถือปฏิบัติ ยกตัวอย่าง เช่น ในภาคเหนือ จะมีการจัดระบบเพื่อการปกครอง ชุมชน หมู่บ้าน เรียกว่า “ระบบหัวหมวด” โดยแบ่งขนาดหมู่บ้านออกเป็นหมวด ๆ โดยหมู่บ้านหนึ่งอาจมี 5 ถึง 10 หมวด แล้วแต่ขนาดของชุมชน ในแต่ละหมวดประกอบด้วย 15-30 ครอบครัว โดยแต่ละหมวดจะมีหัวหมวด ที่ชาวบ้านในหมวดคัดเลือกขึ้นมา 1 คน มีหน้าที่ประสานงานกับหัวหมวดอื่น ๆ เมื่อมีปัญหา หรือกิจกรรมใดในหมู่บ้าน จะมีการเรียกประชุมที่วัด ร่วมกับคณะกรรมการวัด

ความเป็นชุมชนไม่ได้หมายความว่าถึง สถานที่ที่มีคนจำนวนหนึ่งมาอยู่ร่วมกันเท่านั้น แต่หมายความว่าคนเหล่านั้นอยู่ร่วมกัน ทำมาหากินร่วมกัน ทำกิจกรรมร่วมกัน และที่สำคัญที่สุดคือการมีชีวิตรอดและสามารถก้าวไปข้างหน้าได้ของแต่ละคน ขึ้นอยู่กับการมีชีวิตรอดและการก้าวไปข้างหน้าร่วมกันเท่านั้น เมื่อไรที่คนในชุมชนนั้น ไม่ต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันแล้ว ต่างคนต่างเอาตัวรอดได้ ต่างคนก็เลยต่างอยู่ สภาพเช่นนี้ไม่ใช่ หรือไม่มีความเป็นชุมชนเหลือต่อไปอีกแล้ว ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนคือ สังคมของผู้คนที่อาศัยอยู่ตามหมู่บ้านจัดสรร รอบกรุงเทพฯ และเมืองใหญ่อื่น ๆ มีหมู่บ้าน มีผู้คน แต่ไม่มีความเป็นชุมชน

กล่าวโดยสรุป จากความหมาย แนวคิด และทฤษฎี ดังกล่าว ผู้วิจัยสามารถสรุปได้ว่า ป่าชุมชน หมายถึง พื้นที่ป่าไม้ที่ได้รับการจัดการ โดยกระบวนการมีส่วนร่วมจากประชาชนและองค์กรชุมชน ทั้งทางตรงและทางอ้อม ตามความเชื่อและวัฒนธรรมท้องถิ่น เพื่อประโยชน์ที่สอดคล้องกับ

ความต้องการของชุมชนอย่างต่อเนื่อง และยั่งยืน เป็นป่าที่ประชาชนเข้าไปใช้สอย ตามวิถีชีวิตของคนทุกคนในชุมชนนั้น ทั้งเรื่อง การดำรงชีพ กฎกติกาการใช้ประโยชน์จากป่า ประเพณีความเชื่อ และกฎระเบียบในชุมชน ป่าชุมชนจึงมีหลายรูปแบบ ขึ้นอยู่กับลักษณะภูมินิเวศ และวัฒนธรรม ประเพณีของชุมชนในท้องถิ่นนั้น

3. แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาพื้นบ้าน

แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาชาวบ้าน เนื้อหาของภูมิปัญญาชาวบ้าน คือ องค์ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับชีวิตที่สามารถนำมาใช้แก้ปัญหา การแสวงหาทางออกให้กับชีวิต แสดงออกถึงการเกื้อกูลกันระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ที่มีความสัมพันธ์ผ่านกระบวนการจารีตประเพณี การทำมาหากิน วิถีชีวิต ความเชื่อ เป็นต้น ความสัมพันธ์ทั้ง 3 ยุทธศาสตร์ มีอิทธิพลซึ่งกันและกัน และยังเป็นตัวกำหนดแบบแผน วิธีการดำรงชีวิตในด้านต่าง ๆ ของมนุษย์อีกด้วย โดยแสดงออกใน 2 ลักษณะ คือ ลักษณะที่เป็นความรู้ ความสามารถ หรือแนวทางในการแก้ปัญหา และลักษณะที่เป็นความเชื่อ ประเพณี หรือวัฒนธรรม

ธัญวัฒน์ นันทธนะวานิช (2538 หน้า 3) สรุปผลการวิจัยในเรื่อง “การพัฒนาโดยใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านและการมีส่วนร่วมมีความสำคัญในเชิงบวกต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของเกษตรกรอยู่ในระดับที่สูงมาก นอกจากนั้นการได้รับข้อมูลข่าวสารก็แสดงความสำคัญต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในระดับปานกลาง ในขณะที่อายุ และขนาดพื้นที่ถือครองแทบจะไม่มีความสัมพันธ์กันโดยตรง

เสรี พงศ์พิศ (2536, หน้า 32) กล่าวว่า การบวชต้นไม้ เป็นแนวทางการอนุรักษ์ป่า โดยการประยุกต์พิธีกรรมการบวชพระในพระพุทธศาสนา กับการบวชต้นไม้เพื่อรักษาป่าไม้ให้รอดพ้นจากการถูกตัดฟัน และเพื่อความเป็นสิริมงคลกับต้นไม้ที่ถูกบวช และต้นไม้ใกล้เคียง

ฉลาดชาย รมิตานนท์ และคนอื่น ๆ (2536, หน้า 178-179) ได้สำรวจเงื่อนไขและวัตถุประสงค์การเกิดป่าชุมชนภาคเหนือตอนบน ผลปรากฏความคิดเห็นของชุมชนเรียงจากมากไปหาน้อย คือ 1)ต่อต้านการแย่งชิงทรัพยากรจากการเข้ามาแย่งใช้ของคนภายนอก 2) ป้องกันหรือรักษาคุณภาพของระบบนิเวศการเกษตรท้องถิ่น 3) ความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรม 4) รักษาป่าไว้เพื่อใช้สอยของชุมชน 5) ได้รับการสนับสนุนจาก อพช. 7) ได้รับการสนับสนุนจากพระสงฆ์หรือวัดดำเนินการ

เสน่ห์ จามริก และคณะ (2536, หน้า 187) ได้กล่าวถึงศักยภาพของชุมชนในการจัดการทรัพยากรอันส่งผลสืบเนื่องถึงการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้วว่า ศักยภาพของชุมชนในการจัดการทรัพยากรป่าแสดงออกมาให้เห็นอย่างชัดเจนในวิถีชีวิตและวัฒนธรรมการผลิต ในความรู้สึกหวงแหนและจิตสำนึกในการอนุรักษ์ป่า ในรูปแบบ และวิธีในการจัดการป่า และในการรวมตัวกันป้องกันสิทธิของชุมชนจากการรุกรานของบุคคลภายนอก จารีตประเพณี และกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่ชาวบ้านใช้ในวัฒนธรรมการผลิต และการจัดการป่าแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ชาวบ้านมีความเข้าใจอย่างลึกซึ้งถึงความเป็นไปของสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศชุมชน การสังเกตและการสังสมประสบการณ์มาหลายชั่วอายุคน ทำให้ความรู้เกี่ยวกับป่า ดันไม้ และความหลากหลายของมวลชีวภาพ ตลอดจนความสัมพันธ์ระหว่างคนกับระบบนิเวศน์ตักผลึกเป็นภูมิปัญญาและวิถีคิดอย่างมีระบบ

กล่าวโดยสรุป จากความหมาย แนวคิด และทฤษฎี รวมกัน ผู้วิจัยสามารถสรุปได้ว่า ภูมิปัญญาพื้นบ้าน เป็นกระบวนการทางความคิดที่ชาวบ้าน หรือกลุ่มชนคิดขึ้นมา เพื่อแก้ปัญหาเป็นความรู้และประสบการณ์ของชาวบ้านที่ได้รับการถ่ายทอด สืบส่งกันมานาน เป็นแบบแผนการดำเนินชีวิตที่มีคุณค่า ผ่านการพัฒนาให้เหมาะสมกับกาลสมัย ดังนั้น ภูมิปัญญาพื้นบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ความรู้ที่เกิดขึ้นจากทักษะ ความเชื่อ พฤติกรรม ประสบการณ์จริงในการดำรงชีวิต ของบุคคลในแต่ละท้องถิ่น ผ่านกระบวนการสังเกต แก้ไข จนเกิดองค์ความรู้ใหม่เพื่อปรับใช้กับชีวิต และเหมาะสมกับสภาพสิ่งแวดล้อม

4. แนวคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนา

1. ความหมายของการอนุรักษ์

ทัศนีย์ ทองสว่าง (2532, หน้า 1) ได้ให้ความหมายของการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม หมายถึง การใช้สิ่งแวดล้อมอย่างชาญฉลาดไม่ให้เกิดพิสัยภัยต่อสังคมส่วนรวมดำรงไว้ซึ่งสภาพเดิมของสิ่งแวดล้อมธรรมชาติ รวมทั้งหาทางกำจัดและป้องกันภาวะหรือสิ่งแวดล้อมเป็นพิษไม่ให้เกิดขึ้น

เกษม จันทรแก้ว (2540, หน้า 111) ได้ให้หลักการอนุรักษ์ไว้ดังนี้

1. การใช้แบบยั่งยืน คือต้องการมีการวางแผนการใช้ตามสมบัติเฉพาะตัวของทรัพยากรพร้อมทั้งมีการเลือกเทคโนโลยีที่เหมาะสมกับชนิดของทรัพยากร
2. ประหยัดของที่หายาก ทรัพยากรใดมีน้อยหรือหายาก ควรอย่างยิ่งที่จะเก็บรักษาไว้มิให้สูญหายไป ถ้าต้องประหยัดไม่ฟุ่มเฟือย

3. หลักการอนุรักษ์ทรัพยากรที่มีประสิทธิภาพ เพราะเกิดการสำนึกร่วมกันของชุมชน ทำให้ได้ประโยชน์จากภูมิปัญญาและแรงงานของชาวบ้าน ซึ่งมีผลต่อการอนุรักษ์ที่สอดคล้องกับวัฒนธรรมและวิถีชีวิตในท้องถิ่น การจัดการใช้ที่ดินอย่างเหมาะสมของระบบนิเวศท้องถิ่นและประหยัดค่าใช้จ่าย

2. การรักษาและอนุรักษ์ป่าไม้

หมื่น วลี (2539, หน้า 52 - 58) ได้กล่าวไว้ว่า สาเหตุที่ทำให้มีการรักษาและอนุรักษ์ป่าไม้ก็เนื่องมาจากในปัจจุบันป่าไม้ในเมืองไทยได้ถูกทำลายลงไปอย่างมากมาย ทั้งนี้สาเหตุมาจาก

1. เกิดจากการขยายพื้นที่เพื่อใช้ทำมาหากินของประชากรในประเทศ หรือ ประชากรโลก ซึ่งในปัจจุบันทำให้พื้นที่ของป่าเป็นจำนวนมากถูกบุกรุกทำลายลงไปจนเหลือน้อยเต็มทีสำหรับในประเทศไทยแล้วพื้นที่ของป่าไม้มีเหลืออยู่เพียงประมาณ 37.8 เปอร์เซ็นต์เท่านั้น

จากการที่ป่าไม้ถูกประชากรเข้าไปถือครองและถากถางป่าในปีหนึ่ง ๆ นับเป็นล้านไร่จึงทำให้พื้นที่ป่าไม้ในประเทศไทยลดลงอยู่ตลอดเวลา

2. เกิดจากการตัดต้นไม้เพื่อทำการค้าขาย จากอดีตที่ผ่านมาได้มีการอนุญาตให้โค่นไม้ในป่าเพื่อนำออกไปขายยังต่างประเทศ โดยการได้รับสัมปทานและขออนุญาตจากรัฐบาล มอบหมายให้บริษัททำป่าไม้ไปทำการตัดไม้ได้ เพื่อนำไปแปรรูปใช้ในการก่อสร้างในรูปแบบต่าง ๆ อย่างมากมาย

3. เกิดจากไฟป่า ซึ่งอาจเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ หรือมีสาเหตุมาจากคนก็ตาม ย่อมทำให้ป่าไม้เกิดความเสียหายอย่างมากเพราะไฟป่าจะทำให้กล้าไม้เล็ก ๆ และไม้ยืนต้นทุกชนิดถูกทำลาย หรือหากต้นไม้ต้นใดที่ยังไม่ตายก็จะทำให้การเจริญเติบโตช้าลงไป หรือทำให้เกิดโรคขึ้นกับต้นไม้บางต้นก็อาจเป็นได้

ป่าไม้ซึ่งมีความจำเป็นต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์และสัตว์อย่างมากมายแต่เนื่องจากในปัจจุบันประชากรของโลกได้เพิ่มสูงขึ้น ความต้องการใช้ไม้ก็ย่อมมีมากขึ้นตามไปด้วย ดังนั้น ในประเทศต่าง ๆ ทั่วโลกหากปล่อยให้มีการทำลายป่าไม้ลงไปเรื่อย ๆ อย่างนี้ในไม่ช้าป่าไม้ของโลกก็จะหมดไป การสูญเสียความสมดุลของธรรมชาติก็จะเกิดขึ้น ภัยพิบัติอันเกิดจากอุทกภัย ภัยแล้ง หรือภัยธรรมชาติอื่น ๆ จะเกิดขึ้นตามมาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

องค์กรชุมชนที่ดูแลจัดการป่า มี 2 รูปแบบ (สำนักงานอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ที่ 7 นครราชสีมา, 2551, หน้า 2) ได้แก่

1. องค์กรชุมชนที่ไม่เป็นทางการ มีผู้นำชุมชน ผู้นำอาวุโส ผู้นำทางศาสนาในท้องถิ่น และสมาชิกที่มีแนวคิดเดียวกัน จัดการดูแลรักษาป่าชุมชน และมีข้อเสีย คือ องค์กรลักษณะนี้ขาดความมั่นคง แต่มีความคล่องตัวในการจัดการ ซึ่งจะประสบผลสำเร็จมากน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับผู้นำ

2. องค์การชุมชนที่เป็นทางการ ในระดับหมู่บ้านหรือระดับตำบลซึ่งอาจจะมีตัวแทนอำเภอ องค์การบริหารส่วนตำบล ผู้นำชุมชนหรือสมาชิกอื่น ๆ ที่มีความสำคัญเข้ามามีส่วนร่วมโดยมีกฎหมายรองรับที่แน่นอนชุมชนที่สามารถอนุรักษ์ป่าชุมชนเอาไว้ได้นั้น

เสน่ห์ จามริก และคณะ (2536 , หน้า 175 -186) กล่าวว่า ชุมชนจะต้องมีลักษณะร่วมกัน 8 ประการ ดังนี้

1. มีความเป็นชุมชนสูง หมายถึง รูปแบบและความเข้มข้นของความสัมพันธ์ทางสังคม ความเชื่อ อุดมการณ์และพิธีกรรมที่ชุมชนยึดถือและปฏิบัติร่วมกัน

2. เป็นชุมชนที่มีทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ที่อยู่ในสภาพที่ใช้ได้ หรือยังมีศักยภาพเพียงพอที่จะพลิกฟื้นให้คืนกลับมาสู่ความอุดมสมบูรณ์ได้อย่างยั่งยืน โดยชนนี้ป่าชุมชนย่อมไม่อาจเกิดขึ้นได้บนพื้นที่ที่ทรัพยากรธรรมชาติเสื่อมลงโดยสิ้นเชิง และไม่อยู่ในสภาพที่จะใช้ประโยชน์ในรูปแบบที่หลากหลายได้อีกต่อไป

3. การมีผลประโยชน์ร่วมกันในการใช้ทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า เพื่อการเกษตร และการใช้ผลผลิตจากป่าในชีวิตประจำวัน การอนุรักษ์ป่าจึงเป็นการพิทักษ์ผลประโยชน์ร่วมกันของชุมชนเอาไว้

4. มีจิตสำนึกในการรักษาป่า จิตสำนึกในการรักษาที่มีความเข้มข้น และลึกซึ้งมากกว่าการมีประโยชน์ร่วมกันเท่านั้น หากแต่ยังครอบคลุมถึงอุดมการณ์ ความเชื่อการพิทักษ์ชุมชน สิทธิชุมชนและสิทธิธรรมชาติในทางเป็นมนุษย์ มิให้ถูกก้าวล่วงรุกร้าจากบุคคลภายนอก จิตสำนึกในการรักษาป่าอาจเกิดจากเงื่อนไขปัจจัยต่าง ๆ เช่น ประเพณี ความเชื่อและการผลิตซ้ำของอุดมการณ์ สืบทอดกันมา ความจำเป็นในการป้องกันและรักษาคุณภาพของระบบนิเวศชุมชน การต่อต้านการรุกรานจากภายนอก หรือเกิดจากปัญหาภัยแล้ง

5. มีผู้นำที่เข้มแข็ง ผู้นำนอกจากจะสามารถควบคุมและรักษากฎ ระเบียบต่าง ๆ ของชุมชนได้แล้ว ยังต้องสามารถปรับใช้ภูมิปัญญา และจารีตประเพณีท้องถิ่นให้เข้ากับสถานการณ์ทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป

6. มีการจัดตั้งองค์กรประชาชน ชุมชนที่สามารถอนุรักษ์ป่าเอาไว้ได้ส่วนแล้วแต่เป็นชุมชนที่มีองค์กรชาวบ้านในรูปแบบใดรูปแบบหนึ่ง ทำหน้าที่เป็นตัวแทนของชาวบ้าน หรือกลุ่มผู้ใช้ดูแลรักษาป่า

7. มีจารีตของการจัดการ ที่ถือว่าทรัพยากรเป็นสิทธิและทรัพย์สินร่วมของชุมชน

8. มีระบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม

นโยบาย กฎหมาย และระเบียบเกี่ยวกับการจัดการป่า

ธนจักร เย็นบำรุง และคณะ (2545, หน้า 16) วิเคราะห์นโยบายและการปฏิบัติของรัฐในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้และผลกระทบต่อการพัฒนา พบว่า ทรัพยากรป่าไม้ถูกใช้เป็นทรัพยากรหลักเพื่อการพัฒนาประเทศและเพื่อลดแรงกดดันต่อรัฐบาลในการเผชิญกับปัญหาความยากจนของประชาชนหรือเกษตรกรซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ ทรัพยากรป่าไม้ถูกใช้ในรูปแบบต่าง ๆ มากมายโดยผู้ใช้ประเภทต่าง ๆ ทั้งจากหน่วยราชการ รัฐวิสาหกิจ เอกชน และเกษตรกรหรือราษฎร โดยมี “ผู้พิทักษ์” ตามกฎหมาย คือ กรมป่าไม้แต่เพียงหน่วยงานเดียว

ธนจักร เย็นบำรุง และคณะ (2545, หน้า 16-19) ได้กล่าวถึง นโยบายและกฎหมายที่สำคัญ ๆ เกี่ยวข้องกับการจัดการป่าไม้ในประเทศไทยว่า ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันได้มีพระราชบัญญัติคุ้มครองสัตว์ป่า และพระราชบัญญัติอุทยานแห่งชาติ หลายฉบับ ได้แก่ พระราชบัญญัติสงวนคุ้มครองสัตว์ป่า พ.ศ. 2503 ที่มีสาระในการกำหนดบริเวณเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ห้ามล่าสัตว์ป่าหรือซากของสัตว์ป่า พระราชบัญญัติอุทยานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 เป็นกฎหมายฉบับแรกที่ประกาศมาพร้อมกับการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรก โดยมีสาระสำคัญเพื่อคุ้มครองทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ เช่น พันธุ์ไม้และของป่า สัตว์ป่า โดยมีอำนาจรัฐกำหนดเขตที่ดินให้เป็นอุทยานแห่งชาติ พระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ พ.ศ. 2507 เป็นกฎหมายที่พัฒนามาจาก พ.ร.บ.สงวนและคุ้มครองป่า พ.ศ. 2481

กล่าวโดยสรุป จากความหมาย แนวคิด และทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยสามารถสรุปได้ว่าการอนุรักษ์ การฟื้นฟู การพัฒนา หมายถึง การรู้จักใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างชาญฉลาด เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อมหาชนมากที่สุด และใช้ได้เป็นเวลานานที่สุด โดยที่สูญเสียทรัพยากรน้อยที่สุด และต้องมีการกระจายการใช้ทรัพยากรโดยทั่วถึงกัน ทรัพยากรที่ได้ใช้ไปแล้ว ก็ต้องมีการฟื้นฟูให้กลับมาเหมือนเดิม หรือดีกว่าเดิม รวมไปถึงการป้องกันมิให้เกิดสภาพการณ์เดิมนั้นขึ้นมาอีก พร้อมทั้งมีการพัฒนาทำให้เจริญขึ้นดีกว่าเดิม รวมความแล้ว การอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนา คือการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างรู้คุณค่า รู้จักการใช้ทรัพยากรอื่นทดแทนทรัพยากรที่กำลังจะลดน้อย หดสูญไป รู้จักการฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติที่ลดน้อยลง เช่น การปลูกป่าทดแทน การปลูกป่าเพิ่ม และพัฒนาการมีส่วนร่วมของชุมชน ในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติให้ยั่งยืนต่อไป

5. แนวคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าไม้อันเนื่องมาจากพระราชดำริ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงสนพระราชหฤทัยในการอนุรักษ์ต้นน้ำลำธารอย่างยิ่ง ในระยะแรกที่เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมเยียนราษฎรตามท้องที่ต่าง ๆ ในภาคเหนือ เฉพาะอย่างยิ่งตามบริเวณพื้นที่ต้นน้ำลำธาร ซึ่งหลายแห่งเป็นที่อยู่อาศัย และพื้นที่ทำมาหากินของชาวไทยภูเขาเผ่าต่าง ๆ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระราชดำริที่สำคัญ ได้แก่ การหาทางยับยั้งราษฎรชาวไทยภูเขา ไม่ให้บุกรุกทำลายป่าบนภูเขา ซึ่งเป็นต้นน้ำลำธารเป็นอันดับแรก โดยเร่งด่วน ด้วยทรงตระหนักในพระราชหฤทัยว่า ปัญหาที่ราษฎรชาวไทยภูเขาจำนวนมากบุกรุกทำลายป่าตามยอดเขาต้นน้ำลำธาร เพื่อนำพื้นที่มาทำไร่เลื่อนลอย หรือปลูกฝิ่นนั้น นอกจากจะเป็นการผิดกฎหมายแล้ว การกระทำดังกล่าว ยังเป็นสาเหตุสำคัญต่อการทำลายป่า ในบริเวณที่เป็นต้นกำเนิดของต้นน้ำลำธารด้วย ถ้าหากไม่หาทางหยุดยั้งให้ได้แล้ว ผลเสียหายอาจเกิดขึ้นแก่ส่วนรวมในอนาคตอย่างประมาทมิได้ ด้วยเหตุนี้ ใน พ.ศ. 2512 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานพระราชดำริ ให้จัดตั้งโครงการหลวงพัฒนาชาวเขาขึ้น หรือเรียกว่า "โครงการหลวง" ในระยะต่อมา โดยมีจุดมุ่งหมายสำคัญ เพื่อที่จะให้ชาวไทยภูเขาได้ตั้งถิ่นฐานทำมาหากินอย่างถาวรเป็นหลักแหล่ง ส่งเสริมให้ปลูกผลไม้เมืองหนาว และพืชเมืองหนาวต่าง ๆ เพื่อทดแทนการปลูกฝิ่น และการไร่เลื่อนลอย ซึ่งจะมีผลช่วยในการอนุรักษ์พื้นที่ต้นน้ำลำธาร ให้พ้นจากความเสื่อมโทรมได้

1. ป่าไม้สาธิต พระราชดำริเริ่มแรกส่วนพระองค์

ในระยะต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินแปรพระราชฐานไปประทับ ณ พระราชวังไกลกังวล อำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์เป็นประจำแทบทุกปี โดยในระยะแรกจะเสด็จด้วยรถไฟพระที่นั่ง ต่อมาเมื่อมีการปรับปรุงเส้นทางคมนาคมดีขึ้น จึงเสด็จโดยรถยนต์พระที่นั่ง ประมาณปี พ.ศ. 2503-2504 ขณะเสด็จพระราชดำเนินผ่านจังหวัดนครปฐม ราชบุรีและเพชรบุรี เมื่อรถยนต์พระที่นั่งผ่านอำเภอท่า양 จังหวัดเพชรบุรีนั้น มีต้นยางขนาดใหญ่ปลูกเรียงรายทั้งสองข้างทาง จึงได้มีพระราชดำริที่จะสงวนบริเวณป่าแห่งนี้ไว้ให้เป็นสวนสาธารณะ แต่ในระยะนั้นไม่อาจดำเนินการได้เนื่องจากต้องจ่ายเงินค่าทดแทนในอัตราที่สูง เพราะมีราษฎรมาทำไร่ทำสวนในบริเวณนั้นจำนวนมาก

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงเริ่มทดลองปลูกต้นยางด้วยพระองค์เอง โดยทรงเพาะเมล็ดยางในกระถางบนพระตำหนักเปี่ยมสุข พระราชวังไกลกังวล และได้ทรงปลูกต้นยางนั้นในแปลงป่าไม้ทดลองในบริเวณแปลงทดลองปลูกต้นยางนาพร้อมข้าราชการบริพาร เมื่อวันที่ 28 กรกฎาคม พ.ศ. 2504 จำนวน 1,250 ต้น ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นำพันธุ์ไม้ต่าง ๆ

ทั่วประเทศมาปลูกในบริเวณที่ประทับสวนจิตรลดาในลักษณะป่าไม้สาธิต นอกจากนี้ยังได้สร้างพระตำหนักเรือนต้นในบริเวณป่าไม้สาธิตนั้นเพื่อทรงศึกษาธรรมชาติวิทยาของป่าไม้ด้วยพระองค์เองอย่างใกล้ชิดและลึกซึ้งในปี พ.ศ. 2508

2. แนวพระราชดำริด้านป่าไม้ : ทรงคิดค้นนานาวิธีที่จะอนุรักษ์ป่าไม้ให้ยั่งยืน

ทรงสร้างความตระหนักให้มีความรักป่าไม้ด้วยจิตสำนึกร่วมกัน มากกว่าวิธีการใช้อำนาจบังคับ

ณ หน่วยงานพัฒนาต้นน้ำทุ่งจ้อ ในปี พ.ศ. 2519 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพระราชดำริให้มีการปลูกต้นไม้ 3 ชนิด ที่แตกต่างกัน คือ ไม้ผล ไม้โตเร็ว และไม้เศรษฐกิจ เพื่อจะทำให้เกิดป่าไม้แบบผสมผสานและสร้างความสมดุลแก่ธรรมชาติอย่างยั่งยืนสามารถตอบสนองความต้องการของรัฐและวิถีประชาในชุมชนประการสำคัญนั้นมีพระราชดำริที่ยึดเป็นทฤษฎีการพัฒนาป่าไม้โดยปลูกฝังจิตสำนึกแก่ประชาชนว่า

เจ้าหน้าที่ป่าไม้ ควรจะปลูกต้นไม้ลงในใจคนเสียก่อน แล้วคนเหล่านั้นก็พากันปลูกต้นไม้ลงบนแผ่นดินและรักษาต้นไม้ด้วยตนเอง... นับเป็นทฤษฎีที่เป็นปรัชญาในการพัฒนาป่าไม้ที่ยิ่งใหญ่โดยแท้

ทฤษฎีการปลูกป่าโดยไม่ต้องปลูกตามหลักการฟื้นฟูสภาพป่าด้วยธรรมชาติ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงห่วงใยในปัญหาปริมาณป่าไม้ลงเป็นอย่างมาก จึงทรงพยายามค้นหาวิธีนานาประการที่จะเพิ่มปริมาณของป่าไม้ในประเทศไทยให้เพิ่มมากขึ้นอย่างมั่นคงและถาวร โดยมีวิธีการที่เรียบง่ายและประหยัดในการดำเนินงาน ตลอดจนจนเป็นการส่งเสริมระบบวงจรป่าไม้ในลักษณะอันเป็นธรรมชาติดั้งเดิม ซึ่งได้พระราชทานพระราชดำริหลายวิธี คือ

ปลูกป่าโดยไม่ต้องปลูก ด้วยวิธีการ 3 วิธี คือ

1. ถ้าเลือกได้ที่เหมาะสมแล้ว ก็ทิ้งป่านั้นไว้ตรงนั้น ไม่ต้องไปทำอะไรเลย ป่าจะเจริญเติบโตมาเป็นป่าสมบูรณ์โดยไม่ต้องไปปลูกเลยสักต้นเดียว
2. ไม้ไปรังแกป่าหรือต่อแยต้นไม้มิเพียงแต่คุ้มครองให้ขึ้นเองได้เท่านั้น
3. ในสภาพป่าเต็งรัง ป่าเสื่อมโทรมไม่ต้องทำอะไรเพราะต่อไม้มิจะแตกกิ่งออกมาอีกถึงแม้ต้นไม้สวยแต่ก็เป็นไม้มิใหญ่ได้

ปลูกป่าในที่สูงทรงแนะนำวิธีการ ดังนี้

ใช้ไม้จำพวกที่มีเมล็ดทั้งหลายขึ้นไปปลูกบนยอดที่สูง เมื่อโตแล้วออกฝักออกเมล็ดก็จะลอยตกลงมาแล้วงอกเองในที่ต่ำต่อไป เป็นการขยายพันธุ์โดยธรรมชาติ...

ปลูกป่าต้นน้ำลำธาร หรือ การปลูกป่าธรรมชาติ ทรงเสนอแนวทางปฏิบัติว่า

ปลูกต้นไม้ที่ขึ้นอยู่เดิม คือ ศึกษาดูก่อนว่าพืชพันธุ์ไม้ดั้งเดิมมีอะไรบ้าง แล้วปลูกแซมตามรายการชนิดต้นไม้ที่ศึกษาได้

งดปลูกไม้ผืนแตกจากถิ่นเดิม คือ ไม่ควรนำไม้แปลกปลอมต่างพันธุ์ต่างถิ่นเข้ามาปลูก โดยยังไม่ได้ศึกษาอย่างแน่ชัดเสียก่อน

3. การปลูกป่าทดแทน

ในขณะนี้ประเทศไทยเรามีพื้นที่ป่าไม้เหลืออยู่เพียงร้อยละ 25 ของพื้นที่ประเทศ ประมาณการได้เพียง 80 ล้านไร่เท่านั้น หากจะเพิ่มเนื้อที่ป่าไม้ให้ได้ประมาณร้อยละ 40 ของพื้นที่ประเทศแล้ว คนไทยจะต้องช่วยกันปลูกป่าถึง 48 ล้านไร่ โดยใช้กล้าไม้ปลูกไม่ต่ำกว่าปีละ 100 ล้านต้น ใช้เวลาถึง 20 ปี จึงจะเพิ่มป่าไม้ได้ครบเป้าหมายที่กำหนดไว้เท่านั้น

การปลูกป่าทดแทนจึงเป็นแนวทฤษฎีการพัฒนาป่าไม้อื่นเนื่องมาจากพระราชดำริที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานมรรควิธีในการปลูกป่าทดแทน เพื่อคืนธรรมชาติสู่แผ่นดินด้วยวิถีทางแบบผสมผสานกันในเชิงปฏิบัติดังพระราชดำริความตอนหนึ่งว่า

การปลูกป่าทดแทนจะต้องทำอย่างมีแผนโดยการดำเนินการไปพร้อมกับการพัฒนาชาวเขาในการนี้เจ้าหน้าที่ป่าไม้ ชลประทาน และฝ่ายเกษตรจะต้องร่วมมือกันสำรวจต้นน้ำในบริเวณพื้นที่รับผิดชอบ เพื่อวางแผนปรับปรุงต้นน้ำและพัฒนาอาชีพได้อย่างถูกต้อง

3.1 วิธีการปลูกป่าทดแทน

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานคำแนะนำให้มีการปลูกป่าทดแทนตามสภาพภูมิศาสตร์และสภาวะแวดล้อมของพื้นที่ที่เหมาะสมกล่าวคือ

ปลูกป่าทดแทนในพื้นที่ป่าไม้ถูกบุกรุกแผ้วถางและพื้นที่ป่าเสื่อมโทรม

การปลูกป่าทดแทนในพื้นที่เสื่อมโทรมหรือพื้นที่ต้นน้ำลำธารที่ถูกบุกรุกแผ้วถางจนเป็นภูเขาหัวโล้น แล้วจำเป็นต้องปลูกป่าทดแทนเร่งด่วนนั้นควรจะต้องปลูกต้นไม้ชนิดโตเร็วคลุมแนวร่องน้ำเสียก่อน เพื่อทำให้ความชุ่มชื้นค่อย ๆ ทวีขึ้นแผ่ขยายออกไปทั้งสองร่องน้ำ ซึ่งจะช่วยให้ต้นไม้งอกงามและมีส่วนช่วยป้องกันไฟป่า เพราะไฟจะเกิดง่ายหากป่าขาดความชุ่มชื้น ในปีต่อไปก็ให้ปลูกต้นไม้ในพื้นที่ถัดขึ้นไป ความชุ่มชื้นก็จะแผ่ขยายกว้างต่อไปอีก ต้นไม้จะงอกงามดีตลอดทั้งปี

3.2 การปลูกป่าทดแทนตามไหล่เขา

จะต้องปลูกต้นไม้หลาย ๆ ชนิด เพื่อให้ได้ประโยชน์อเนกประสงค์ คือ มีทั้งไม้ผล ไม้สำหรับก่อสร้างและไม้สำหรับทำฟืน ซึ่งเกษตรกรจำเป็นต้องใช้เป็นประจำ ซึ่งเมื่อตัดไม้ใช้แล้ว ก็ปลูกทดแทนหมุนเวียนทันที

3.3 การปลูกป่าทดแทนบริเวณต้นน้ำบนยอดเขาและเนินสูง

ต้องมีการปลูกป่าโดยปลูกไม้ยืนต้นและปลูกไม้พุ่ม ซึ่งไม้พุ่มนั้นราษฎรสามารถตัดไปใช้ได้ แต่ต้องมีการปลูกทดแทนเป็นระยะ ส่วนไม้ยืนต้นจะช่วยให้อากาศมีความชุ่มชื้น ซึ่งเป็นขั้นตอนหนึ่งของระบบการให้ฝนแบบธรรมชาติ ทั้งยังช่วยยึดดินบนเขาไม่ให้พังทลายเมื่อเกิดฝนตกอีกด้วย โดยจำแนกเป็นหัวข้อดังนี้

1. ให้มีการปลูกป่าที่ยอดเขา เนื่องจากสภาพป่าบนที่เขาส่งทอดโทรม ซึ่งจะมีผลกระทบต่อลุ่มน้ำตอนล่าง และคัดเลือกพันธุ์ไม้ที่มีเมล็ดเป็นฝักเพื่อให้เป็นกระบวนการธรรมชาติปลูกต่อไปจนถึงต้นเขา

2. ปลูกป่าบริเวณอ่างเก็บน้ำ หรือเหนืออ่างเก็บน้ำที่ไม่มีความชุ่มชื้นยาวนานพอ

3. ปลูกป่าเพื่อพัฒนาลุ่มน้ำและแหล่งน้ำให้มีน้ำสะอาดบริโภค

4. ปลูกป่าให้ราษฎรมีรายได้เพิ่มขึ้น โดยให้ราษฎรในท้องถิ่นนั้น ๆ เข้ามามีส่วนร่วมในการปลูกและดูแลรักษาต้นไม้ให้เจริญเติบโต นอกจากนี้ยังเป็นการปลูกฝังจิตสำนึกให้ราษฎรเห็นความสำคัญของการปลูกป่า

5. ปลูกป่าเสริมธรรมชาติ เพื่อเป็นการเพิ่มที่อยู่อาศัยแก่สัตว์ป่า บัดนี้ ในหลายโครงการที่เป็นการปลูกป่าทดแทนตามแนวพระราชดำริได้บรรลุผลสัมฤทธิ์น่าพึงพอใจ อาทิเช่น โครงการปลูกป่าช่วยพัฒนาแม่ฟ้าหลวง ที่ดอยตุง จังหวัดเชียงราย และที่หนองพลับ อำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ โครงการปลูกสร้างสวนป่าศูนย์ศึกษาการพัฒนาต่าง ๆ โครงการสวนป่าสิริเจริญวรรษ จังหวัดชลบุรี โครงการปลูกป่าห้วยของคต จังหวัดกาญจนบุรี โครงการปลูกป่าเสริมธรรมชาติในและนอกเขตอุทยานราชวินิเวศน์ จังหวัดสกลนคร เป็นต้น

6. การปลูกป่า 3 อย่างได้ประโยชน์ 4 อย่าง : การรู้จักใช้ทรัพยากรธรรมชาติด้วยพระปรีชาญาณอย่างชาญฉลาดให้เกิดประโยชน์แก่ปวงชนมากที่สุดยาวนานที่สุดและทั่วถึงกัน

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงแนะนำการปลูกป่าในเชิงผสมผสาน ทั้งด้านเกษตรวนศาสตร์และเศรษฐกิจสังคมไว้เป็นมรรควิธีปลูกป่าแบบลักษณะเบ็ดเสร็จนั้นไว้ด้วย

4. ลักษณะทั่วไปของป่า 3 อย่าง

พระราชดำริปลูกป่า 3 อย่างนั้น มีพระราชดำรัส ความว่า ป่าไม้ที่จะปลูกนั้น สมควรที่จะปลูกแบบป่าใช้ไม้หนึ่ง ป่าสำหรับใช้ผลหนึ่ง ป่าสำหรับใช้เป็นพืนอย่างหนึ่ง อันนี้แยกออกไปเป็นกว้าง ๆ ใหญ่ ๆ การที่จะปลูกต้นไม้สำหรับได้ประโยชน์ดังนี้ ในคำวิเคราะห์ของกรมป่าไม้รู้สึกจะไม่ใช่ป่าไม้ แต่ในความหมายของการช่วยเหลือเพื่อต้นน้ำลำธารนั้น ป่าไม้เช่นนี้จะเป็นสวนผลไม้ก็ตามหรือเป็นสวนพืนก็ตามนั้นแหละเป็นป่าไม้ที่ถูกต้อง เพราะทำหน้าที่เป็นป่า คือ เป็นต้นไม้และทำหน้าที่เป็นทรัพยากรในด้านสำหรับให้ผลที่มาเป็นประโยชน์แก่ประชาชนได้

ประโยชน์ที่ได้รับ

ในการปลูกป่า 3 อย่างนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชาชัยบายถึงประโยชน์ในการปลูกป่าตามพระราชดำริว่า

การปลูกป่า 3 อย่าง แต่ให้ประโยชน์ 4 อย่าง ซึ่งได้ไม้ผล ไม้สร้างบ้าน และไม้ฟืนนั้น สามารถให้ประโยชน์ได้ถึง 4 อย่าง คือ นอกจากประโยชน์ในตัวเองตามชื่อแล้ว ยังสามารถให้ประโยชน์อันที่ 4 ซึ่งเป็นข้อสำคัญ คือ สามารถช่วยอนุรักษ์ดินและต้นน้ำลำธารด้วยและได้มีพระราชดำรัสเพิ่มเติมว่า

การปลูกป่าถ้าจะให้ราษฎรมีประโยชน์ให้เขาอยู่ได้ ให้ใช้วิธีปลูกไม้ 3 อย่าง แต่มีประโยชน์ 4 อย่าง คือ ไม้ใช้สอย ไม้กินได้ ไม้เศรษฐกิจ โดยรองรับการชลประทาน ปลูกรับซับน้ำ และปลูกอุดช่วงไหล่ตามร่องห้วย โดยรับน้ำฝนอย่างเดียว ประโยชน์อย่างที่ 4 ได้ระบบอนุรักษ์ดินและน้ำ...

พระราชดำริเพื่ออนุรักษ์และฟื้นฟูป่าไม้ดำเนินการในหลายส่วนราชการ ทั้งกรมป่าไม้ และศูนย์ศึกษาการพัฒนาอันเนื่องมาจากพระราชดำริทุกแห่ง คือ การปลูกป่าใช้สอย โดยดำเนินการปลูกพันธุ์ไม้โตเร็วสำหรับตัดกิ่งมาทำฟืนเผาถ่าน ตลอดจนไม้สำหรับการก่อสร้างและหัตถกรรมส่วนใหญ่ได้มีการปลูกพันธุ์ไม้โตเร็วเป็นสวนป่า เช่น ยูคาลิปตัส จีเหล็ก ประดู่ แคนกระถินยักษ์ และสะเดา เป็นต้น

6. แนวคิดเกี่ยวกับฝายชะลอน้ำ แก้มลิงเก็บกักน้ำ

โครงการฝายชะลอน้ำ

ฝายแม้ว เป็นชื่อเรียก โครงการตามแนวพระราชดำริ เกี่ยวกับ วิศวกรรม แบบพื้นบ้าน ฝายแม้วเป็นฝายชะลอน้ำกึ่งถาวรประเภทหนึ่ง ประเภทเดียวกับฝายคอกหมู โดยใช้วัสดุที่หาได้ง่าย ในท้องถิ่น เช่น กิ่งไม้ ก้อนหิน เพื่อกั้นชะลอน้ำในลำธาร หรือทางน้ำเล็ก ๆ ให้ไหลช้าลง และขังอยู่ในพื้นที่นานพอที่จะพื้นที่รอบ ๆ จะได้ดูดซึมไปใช้ เป็นการฟื้นฟูพื้นที่ป่าเสื่อมโทรมให้เกิดความชุ่มชื้นมากพอที่จะพัฒนาการเป็นป่าสมบูรณ์ขึ้นได้ ฝายแม้วยังอาจใช้เพื่อการทดน้ำ ให้มีระดับสูงพอที่จะดึงน้ำไปใช้ในคลองส่งน้ำได้ในฤดูแล้ง โครงการตามแนวพระราชดำรินี้ได้มีการทดลองใช้ที่ โครงการห้วยฮ่องไคร้ จ.เชียงใหม่ และประสบผลสำเร็จจนเป็นตัวอย่างให้กับโครงการอื่น ๆ ต่อมา

ฝายชะลอน้ำสร้างขวางทางไหลของน้ำบนลำธารขนาดเล็กไว้เพื่อชะลอการไหล- ลดความรุนแรงของกระแส น้ำ ลดการชะล้างพังทลายของตลิ่ง - เมื่อน้ำไหลช้าลง ก็มีน้ำอยู่ในลำห้วยนานขึ้น โดยเฉพาะในหน้าแล้ง - ช่วยดักตะกอนที่ไหลมากับน้ำ ลดการตื่นเงินที่ปลายน้ำ ทำให้น้ำใสมีคุณภาพดีขึ้น - ช่วยให้ดินชุ่มชื้น ป่ามีความอุดมสมบูรณ์ เพิ่มความหลากหลายทางชีวภาพ - สัตว์ป่า สัตว์น้ำ ได้อาศัยน้ำในการดำรงชีวิต คั้นพืชแก่เนินเขา/ภูเขาหัวโล้น - ดินชื้น ป่าก็ขึ้น กลายเป็นแนวกันไฟป่า ลดความรุนแรงของไฟป่าได้

เพื่อรักษาความชุ่มชื้นของผืนป่าและกักเก็บน้ำ ทางโครงการฯ ได้จัดทำฝายชะลอน้ำ ในต้นน้ำลำธาร 2 สาย และเพื่อสร้างความเข้าใจให้ถูกต้อง สำหรับ โครงการ ฝายชะลอน้ำ ที่ทางเราได้จัดทำ ขึ้นมานั้น มีวัตถุประสงค์ และ วิธีการก่อสร้าง เพื่อลดผลกระทบต่อระบบนิเวศน์ ในระยะยาว ดังนี้

1. ฝายที่เราสร้างขึ้นมา เป็นฝายแบบไม่ถาวร ให้วัสดุจากธรรมชาติ เป็นหลัก สำหรับชะลอน้ำ ในหน้าแล้งเท่านั้น ไม่ได้สร้างเพื่อกักเก็บน้ำ การไหลของน้ำ ที่หน้าฝาย ยังมีน้ำไหลอยู่ตลอดเวลา ไม่ว่าจะซึมผ่านฝาย หรือ น้ำล้นข้ามฝาย

2. ระดับความสูงของตัวฝาย ไม่สูงมากนัก ระดับความสูงประมาณ 40 % ของความสูงของระดับน้ำสูงสุด ในลำคลองหรือลำห้วย สายน้ำยังสามารถไหลล้นผ่านฝายได้ ตลอดเวลา เพื่อยังรักษาระบบนิเวศน์ หน้าฝายไว้

3. ตัวฝายควรมีระดับความลาดชัน ประมาณ 20-45 องศา ทั้งด้านหน้า และ ด้านหลัง ไม่ควรสร้างฝาย ที่มีหน้าตัด 90 องศา

4. การก่อสร้างจะสร้างเป็นช่วง ๆ แบบ ขึ้นบันได เป็นช่วง ๆ ระยะขึ้นอยู่กับพื้นที่ ประมาณ 50 - 200 เมตร งบประมาณการก่อสร้างเราแทบจะไม่มี เพียงช่วยกันขนหิน ที่ระเกะ ระกะ อยู่ตามลำคลอง มาจัดเรียงใหม่ เท่านั้น เป็นการออกกำลังกายไปในตัว หากไม่มีหิน เราก็จะใช้กระสอบทราย

5. หากหน้าน้ำ มีน้ำมา ฝายนี้ก็จะพังทลาย ลง (ช่วยลดความเร็วของกระแสน้ำป่า ลงได้) หินที่ก่อเรียงตัวไว้ ก็จะพัง และ ไหลลงมาสู่ตัวฝาย ด้านล่าง ต่อไป

6. พอหมดหน้าน้ำป่า น้ำเกือบจะใกล้แห้ง เราก็หาเวลามาออกกำลังกาย มาก่อนหินกลับไปเรียง เป็นฝายชะลอน้ำ ตามเดิม (ส่วนใหญ่แล้ว จะยังหลงเหลือ โครงสร้างเดิมอยู่บ้าง) ใช้เวลาก่อสร้าง ประมาณ 1-2 ชม. ต่อฝายเท่านั้น

7. ควรคำนึงถึง สัตว์น้ำ ที่อาศัยในลำคลองด้วยว่า สามารถเดินทางไปยังต้นน้ำได้หรือไม่ เพราะเราตั้งใจว่า “ในน้ำต้องมีปลา ในป่าต้องมีน้ำ”

โครงการแก้มลิง

ความเป็นมาของโครงการแก้มลิง โครงการแก้มลิง เป็นแนวคิดในพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อแก้ปัญหาอุทกภัย โดยพระองค์ทรงตระหนักถึงความรุนแรงของอุทกภัยที่เกิดขึ้นในกรุงเทพมหานคร เมื่อปี พ.ศ.2538 จึงมีพระราชดำริ "โครงการแก้มลิง" ขึ้น เมื่อวันที่ 14 พฤศจิกายน พ.ศ.2538 โดยให้จัดหาสถานที่เก็บกักน้ำตามจุดต่าง ๆ ในกรุงเทพมหานคร เพื่อรองรับน้ำฝนไว้ชั่วคราว เมื่อถึงเวลาที่คลองพอจะระบายน้ำได้จึงค่อยระบายน้ำจากส่วนที่กักเก็บไว้ออกไป จึงสามารถลดปัญหาน้ำท่วมได้

ทั้งนี้ นอกจากโครงการแก้มลิงจะมีขึ้นเพื่อช่วยระบายน้ำ ลดความรุนแรงของปัญหาน้ำท่วมในพื้นที่กรุงเทพมหานครและบริเวณใกล้เคียงแล้ว ยังเป็นการช่วยอนุรักษ์น้ำและสิ่งแวดล้อมอีกด้วย โดยน้ำที่ถูกกักเก็บไว้ เมื่อถูกระบายสู่คลอง จะไปบำบัดน้ำเน่าเสียให้เจือจางลง และในที่สุดน้ำเหล่านี้จะผลัดกันน้ำเสียให้ระบายออกไปได้

ด้วยพระปรีชาญาณ และพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่ทรงห่วงใยพสกนิกรของพระองค์ "โครงการแก้มลิง" จึงเกิดขึ้น และช่วยบรรเทาวิกฤต และความเดือดร้อนจากน้ำท่วมรอบกรุงเทพมหานคร และปริมณฑลให้เบาบางลงไปได้ โดยอาศัยเพียงแค่วิธีการทางธรรมชาติ

กล่าวโดยสรุป การอนุรักษ์ ฟื้นฟู ป่าต้นน้ำจึงหมายถึง การจัดการเพื่อใช้ประโยชน์อย่างชาญฉลาด เน้นที่การเก็บรักษาไว้ให้ชนรุ่นหลังได้ใช้ประโยชน์ โดยการใช้ที่ไม่ทำลายทรัพยากร จะต้องไม่ก่อผลกระทบจนทำให้ทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ เปลี่ยนรูป หรือเสื่อมโทรมลง รวมไปถึงการฟื้นฟูป่าต้นน้ำ แหล่งเก็บน้ำธรรมชาติ การฟื้นฟูป่า จะรวมไปถึงการป้องกันรักษาพืชที่ยังคงเหลือป่าจะรวมไปถึงการป้องกันรักษาพืชที่ยังคงเหลือในพื้นที่ การป้องกันไฟป่า การป้องกันสัตว์เลี้ยงเข้าไปในพื้นที่ การป้องกันไฟป่า การป้องกันสัตว์เลี้ยง เข้ารบกวนในพื้นที่ การปลูกต้นไม้เสริมในป่าต้นน้ำ

7. แนวคิดเกี่ยวกับทฤษฎีการมีส่วนร่วม

แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วม

สำนักงานคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติ, สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจ และทบวงมหาวิทยาลัย (2546, หน้า 114) ได้ระบุว่า การมีส่วนร่วม คือ การที่ประชาชนหรือชุมชนสามารถเข้าไปมีส่วนในการตัดสินใจ ในการกำหนด นโยบายพัฒนาท้องถิ่น และมีส่วนร่วม

ในการรับประโยชน์จากบริการ รวมทั้งมีส่วนใน การควบคุมประเมินผลโครงการต่าง ๆ ของท้องถิ่น นอกจากนี้ยังได้ให้ความหมายของ การมีส่วนร่วมว่ามี 2 ลักษณะ คือ

1. การมีส่วนร่วมในลักษณะที่เป็นกระบวนการของการพัฒนา โดยให้ประชาชน มีส่วนร่วมในการพัฒนาตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดโครงการ ได้แก่ การร่วมกันค้นหาปัญหา การวางแผน การตัดสินใจ การระดมทรัพยากรและเทคโนโลยีท้องถิ่น การบริหารจัดการ การติดตามประเมินผล รวมทั้งรับผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากโครงการ

2. การมีส่วนร่วมทางการเมือง แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ การส่งเสริมสิทธิและพลังอำนาจของพลเมืองโดยประชาชน หรือ ชุมชนพัฒนาขีดความสามารถของตนในการจัดการเพื่อรักษาผลประโยชน์ของกลุ่ม ควบคุมการใช้และการกระจายทรัพยากรของชุมชนอันจะก่อให้เกิดกระบวนการ และ โครงสร้างที่ประชาชนในชนบทสามารถแสดงออกซึ่งความสามารถของตนและได้รับ ผลประโยชน์จากการพัฒนา

การเปลี่ยนแปลงกลไกการพัฒนาโดยรัฐ มาเป็นการพัฒนาที่ประชาชน มีบทบาทหลัก โดยการกระจายอำนาจในการวางแผน จากส่วนกลางมาเป็นส่วนภูมิภาค เป็นการคืนอำนาจในการพัฒนาให้แก่ประชาชนให้มีส่วนร่วมในการกำหนดอนาคต ของตนเอง

การบริหารจัดการน้ำชุมชน-พื้นที่ป่าต้นน้ำ ฝ่ายมีชีวิต

“...การจัดการน้ำชุมชนนั้น เห็นความสำเร็จในบางชุมชนแล้ว ให้ชุมชนชาวบ้านที่มีความรู้ ประสบความสำเร็จ มีประสบการณ์จัดการ และพัฒนาน้ำในพื้นที่มาช่วยขยายผลไปยังชุมชนอื่น...” พระราชดำรัส เมื่อวันที่ 25 กรกฎาคม 2554 ณ ห้องประชุมสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ชั้น 14 อาคารเฉลิมพระเกียรติ โรงพยาบาลศิริราช

จากข้อมูลในปี พ.ศ.2557 ของกรมชลประทาน พบว่าประเทศไทยมีพื้นที่เกษตรกรรมประมาณ 131 ล้านไร่ ในจำนวนนี้อยู่ในเขตชลประทานเพียง 29 ล้านไร่ หรือราวร้อยละ 20 เท่านั้นที่เหลืออีกประมาณ 102 ล้านไร่ หรือประมาณร้อยละ 80 อยู่นอกเขตชลประทานที่ต้องอาศัยน้ำตามฤดูกาลและการบริหารจัดการน้ำของแต่ละชุมชนเพื่อให้เพียงพอต่อการเกษตรและการอุปโภคบริโภค ทว่าสถานการณ์เช่นนี้ไม่เคยอยู่พ้นสายพระเนตรอันยาวไกลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ทรงเปี่ยมไปด้วยพระปรีชาสามารถในการแก้ไขปัญหา โดยทรงมองปัญหาในภาพรวมก่อน แล้วค่อยแก้ปัญหากจากจุดเล็ก ๆ คือการแก้ไขปัญหาเชิงพื้นที่ให้ตรงสาเหตุ ซึ่งเป็นที่มาของแนวพระราชดำริการบริหารจัดการน้ำชุมชน โดยให้ชุมชนเป็นเจ้าของ บริหารจัดการ ดำเนินงานตามทฤษฎีใหม่ มีกองทุนบำรุงรักษาและขยายผล ที่สำคัญคือมีการถ่ายทอดความสำเร็จสู่ชุมชนอื่นให้เกิดเป็นเครือข่ายการจัดการน้ำชุมชนได้ในที่สุด

เพื่อสนองแนวพระราชดำริดังกล่าว สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร (องค์การมหาชน) ได้ร่วมกับหน่วยงานภาครัฐและภาคเอกชน จัดประกวดชุมชนเครือข่ายการจัดการทรัพยากรน้ำชุมชน ตามแนวพระราชดำริเพื่อสนับสนุนให้ชุมชนในพื้นที่ต่าง ๆ ทั่วทุกภูมิภาคของประเทศมีการจัดการทรัพยากรน้ำที่มีประสิทธิภาพและประสานความร่วมมือเป็นเครือข่ายการจัดการทรัพยากรน้ำในระดับชุมชนได้ โดยแบ่งชุมชนที่เข้าประกวดออกเป็น 2 ประเภท คือ

ชุมชนแม่ข่าย คือชุมชนที่เป็นตัวอย่างความสำเร็จในการจัดการทรัพยากรน้ำมาเป็นแม่ข่ายในการขยายผล โดยสนับสนุนให้ชุมชนมีระบบการจัดการทรัพยากรน้ำที่ดีและมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น เพื่อพัฒนาเป็นแม่ข่าย ขยายผลแนวทางการจัดการทรัพยากรน้ำไปสู่ชุมชนอื่น ๆ มุ่งเน้นการพัฒนาในพื้นที่เสี่ยงภัยด้วยการประยุกต์ใช้วิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และระบบสารสนเทศ ในการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำ รายได้ และผลผลิตของชุมชน เพื่อให้เกิดเครือข่ายการจัดการทรัพยากรน้ำที่ให้ชุมชนร่วมแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ เกิดเครือข่ายความคิดและการทำงานที่ชุมชนมีบทบาทร่วมในการพัฒนาศักยภาพซึ่งกันและกัน

ชุมชนเครือข่าย คือชุมชนที่พัฒนาให้เกิดกระบวนการมีส่วนร่วมและแนวคิดเชิงปฏิบัติด้านการจัดการทรัพยากรน้ำของชุมชนตนเอง สามารถประยุกต์ใช้ชุดข้อมูลและความรู้เรื่องการบริหารจัดการน้ำ ได้อย่างเหมาะสมกับภูมิสังคม เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และขยายผลการทำงานเป็นเครือข่ายการจัดการน้ำชุมชนอย่างเป็นระบบ เชื่อมโยงและประสานความร่วมมือระหว่างชุมชนเครือข่าย เพื่อให้เกิดการขยายผลแนวคิดและตัวอย่างความสำเร็จ เรื่องการจัดการทรัพยากรน้ำชุมชนไปสู่ภาคสังคมอย่างเป็นรูปธรรมและต่อเนื่อง

ความหมาย

โกวิทย์ พวงงาม (2541, หน้า 3) ได้กล่าวว่าการมีส่วนร่วม หมายถึง กระบวนการกลุ่มองค์กร ชุมชน มีการรวมคิด ร่วมตัดสินใจ ร่วมลงมือปฏิบัติ โดยมีความเข้าใจในปัญหาของตน และตระหนักถึงสิทธิของตนต่อสิ่งนั้น ซึ่งความรู้สึกเหล่านั้น จะเห็นขึ้นได้ด้วยการทำงานที่บุคคล ได้รับข้อมูลใหม่ที่จะช่วยเพิ่มอำนาจ ความคิด และโอกาสร่วมวิเคราะห์ และตัดสินใจ กำหนดเป้าหมายในกิจกรรมเหล่านั้น

เสนห์ จามริก (2542, หน้า 28) ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมไว้ว่า การมีส่วนร่วมของชุมชนว่าไม่ได้หมายความว่า ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมกิจกรรม ตามที่นักวิชาการ หรือองค์กรพัฒนา ตั้งขึ้น แท้จริงแล้วต้องให้ชุมชน มีวิธีในการดำเนินการของเขาเองในชุมชน

ปารีชาติ วลัยเสถียรและคณะ (2552, หน้า 112) ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมไว้ว่าการที่ประชาชนพัฒนาขีดความสามารถของตนในการจัดการควบคุม การใช้และกระจายทรัพยากร ตลอดจนปัจจัยการผลิต ที่มีอยู่ในสังคม เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อการดำรงชีพ ทางเศรษฐกิจและสังคม การมีส่วนร่วมในความหมายนี้ จึงเป็นการมีส่วนร่วมของประชาชนตามแนวทางปกครองในระบอบประชาธิปไตย ซึ่งเปิดโอกาสให้ประชาชน พัฒนาการเรียนรู้สติปัญญา และความสามารถในการตัดสินใจ กำหนดชีวิตด้วยตนเอง

ขั้นตอนการมีส่วนร่วม

โกวิทย์ พวงงาม (2545, หน้า 8) ได้สรุปถึงการมีส่วนร่วมที่แท้จริงของประชาชนในการพัฒนา ควรจะมี 4 ขั้นตอน คือ

1. การมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหาและสาเหตุของปัญหาของแต่ละท้องถิ่น กล่าวคือ ถ้าหากชาวบ้านยังไม่สามารถทราบถึงปัญหาและเข้าใจถึงสาเหตุของปัญหาในท้องถิ่นของตนเป็นอย่างดีแล้ว การดำเนินงานต่าง ๆ เพื่อแก้ปัญหาของท้องถิ่นย่อม ไร้ประโยชน์ เพราะชาวบ้านจะไม่เข้าใจและมองไม่เห็นถึงความสำคัญของการ ดำเนินงานเหล่านั้น

2. การมีส่วนร่วมในการวางแผนดำเนินกิจกรรม เพราะการวางแผนดำเนินงานเป็นขั้นตอนที่จะช่วยให้ชาวบ้านรู้จักวิธีการคิด การตัดสินใจอย่างมีเหตุผล รู้จักการ นำเอาปัจจัยข่าวสารข้อมูลต่าง ๆ มาใช้ในการวางแผน

3. การมีส่วนร่วมในการลงทุนและการปฏิบัติงาน แม้ชาวบ้านส่วนใหญ่จะมี ฐานะยากจน แต่ก็มีความสามารถที่สามารถใช้เข้าร่วมได้ การร่วมลงทุนและปฏิบัติงาน จะทำให้ชาวบ้านสามารถคิดค้นทุนดำเนินงานได้ด้วยตนเอง ทำให้ได้เรียนรู้การดำเนิน กิจกรรมอย่างใกล้ชิด

4. การมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผลงาน ถ้าหากการติดตามงานและประเมินผลงานขาดการมีส่วนร่วมแล้วชาวบ้านย่อมจะไม่ทราบด้วยตนเองว่างานที่ทำ ไปนั้น ได้รับผลดี ได้รับประโยชน์หรือไม่อย่างไร การดำเนินกิจกรรมอย่างเดียวกันใน โอกาสต่อไป จึงอาจจะประสบความสำเร็จลำบาก

นอกจากนี้ สำนักมาตรฐานการศึกษา, สำนักงานสภาพัฒนาการศึกษาระดับสูง, กระทรวงศึกษาธิการ, สำนักมาตรฐานอุดมศึกษา และทบวงมหาวิทยาลัย (2545, หน้า 116) ยังได้ กล่าวถึงการมีส่วนร่วมในขั้นตอนของการพัฒนา 5 ขั้นตอน ดังนี้

1. ชั้นมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหาและสาเหตุของปัญหาในชุมชนตลอดจน กำหนดความต้องการของชุมชน และมีส่วนร่วมในการจัดลำดับความสำคัญของความต้องการ
2. ชั้นมีส่วนร่วมในการวางแผนพัฒนา โดยประชาชนมีส่วนร่วมในการกำหนด นโยบาย และวัตถุประสงค์ของโครงการ กำหนดวิธีการและแนวทางการดำเนินงาน ตลอดจนกำหนด ทรัพยากรและแหล่งทรัพยากรที่ใช้
3. ชั้นมีส่วนร่วมในการดำเนินงานพัฒนา เป็นขั้นตอนที่ประชาชนมีส่วนร่วม ในการสร้างประโยชน์โดยการสนับสนุนทรัพยากร วัสดุอุปกรณ์และแรงงาน หรือเข้าร่วม บริหารงาน ประสานงานและดำเนินการขอความช่วยเหลือจากภายนอก
4. ชั้นมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์จากการพัฒนา เป็นขั้นตอนที่ ประชาชนมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์ที่พึงได้รับจากการพัฒนาหรือยอมรับผลประโยชน์อันเกิดจาก การพัฒนาทั้งด้านวัตถุและจิตใจ
5. ชั้นมีส่วนร่วมในการประเมินผลการพัฒนา เป็นขั้นที่ประชาชนเข้าร่วม ประเมิน ว่าการพัฒนาที่ได้กระทำไปนั้นสำเร็จตามวัตถุประสงค์เพียงใด

กรรมวิธีในการมีส่วนร่วมของประชาชน

โกวิทย์ พวงงาม (2545, หน้า 11) ได้กล่าวว่า กรรมวิธีการมีส่วนร่วมของประชาชน สามารถทำได้หลายวิธีที่สำคัญมีดังต่อไปนี้

1. การเข้าร่วมประชุมอภิปราย เป็นการเข้าร่วมอภิปรายหรือเนื้อหาสาระของ แผนงาน หรือโครงการพัฒนา เพื่อสอบถามความคิดเห็นของประชาชน
2. การถกเถียง เป็นการแสดงความคิดเห็นโต้แย้งตามวิถีทางประชาธิปไตยเพื่อให้ทราบ ถึงผลดี ผลเสียในกรณีต่าง ๆ โดยเฉพาะประชาชนในท้องถิ่นที่มีผลกระทบ ทั้งทางบวกและทางลบ ต่อความเป็นอยู่ของเขา
3. การให้คำปรึกษาแนะนำ ประชาชนต้องร่วมเป็นกรรมการในคณะกรรมการ บริหาร โครงการเพื่อให้ความมั่นใจว่ามีเสียงของประชาชนที่ถูกผลกระทบ เข้ามีส่วนร่วม รับรู้และร่วมใน การตัดสินใจและการวางแผนด้วย
4. การสำรวจ เป็นวิธีการให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมแสดงความคิดเห็นในเรื่องต่าง ๆ อย่างทั่วถึง
5. การประสานงานร่วม เป็นกรรมวิธีที่ประชาชนเข้าร่วมตั้งแต่การคัดเลือก ตัวแทนของ กลุ่มเข้าไปเป็นแกนนำในการจัดการหรือบริหาร
6. การจัดทัศนศึกษา เป็นการให้ประชาชนได้เข้าร่วมตรวจสอบข้อเท็จจริง ณ จุด ดำเนินการ ก่อนให้มีการตัดสินใจอย่างใดอย่างหนึ่ง

7. การสัมภาษณ์หรือพูดคุยอย่างไม่เป็นทางการกับผู้นำ รวมทั้งประชาชนที่ได้รับผลกระทบเพื่อหาข้อมูลเกี่ยวกับความคิดเห็นและความต้องการที่แท้จริงของท้องถิ่น

8. การไต่สวนสาธารณะ เป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนทุกกลุ่มเข้าร่วมแสดงความคิดเห็นต่อนโยบาย กฎ ระเบียบในประเด็นต่าง ๆ ที่จะมีผลกระทบต่อประชาชน โดยรวม

9. การสาธิต เป็นการใช้เทคนิคการสื่อสารทุกรูปแบบเพื่อเผยแพร่ข้อมูลข่าวสาร ให้ประชาชนรับทราบอย่างทั่วถึงและชัดเจนอันจะเป็นแรงจูงใจให้เข้ามามีส่วนร่วม

10. การรายงานผล เป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนทบทวนและสะท้อนผลการตัดสินใจต่อโครงการ อีกครั้งหนึ่ง หากมีการเปลี่ยนแปลงจะได้แก้ไขได้ทัน ท่วงที ทฤษฎีการมีส่วนร่วม

จากความหมาย แนวคิด และทฤษฎีดังกล่าว ผู้วิจัยจึงสรุปได้ว่า การมีส่วนร่วมจึงหมายถึง การมีส่วนร่วมของประชาชน ไม่ว่าจะในบริบทของการพัฒนา สังคม เศรษฐกิจ การเมือง หรือ วัฒนธรรมประเพณี ย่อมเป็นสิ่งที่แสดงออกให้เห็นถึงพัฒนาการรับรู้ และภูมิปัญญาในการกำหนดชีวิตของคน อย่างเป็นตัวของตนเอง ในการจัดการควบคุมการใช้ และการจัดการทรัพยากรที่มีอยู่ เพื่อประโยชน์ต่อการดำรงชีวิต ทางเศรษฐกิจ สังคม ตามความจำเป็นอย่างสมศักดิ์ศรี การพัฒนาการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนที่มีความแตกต่างหลากหลายทั้งด้านฐานะ เพศ วัย สถานะทางสังคม เป็นการสร้างโอกาสเปิดพื้นที่ทางสังคมอย่างเท่าเทียมในการให้ทุกส่วนได้มีส่วนร่วมในการแสดงออกทางความคิด ศักยภาพความรู้ การรับรู้ข้อมูลข่าวสาร การวิเคราะห์ปัญหา การวางแผนกำหนดเป้าหมาย การตัดสินใจ การปฏิบัติ การตรวจสอบ ติดตามประเมินผลการสรุปแก้ไขปรับปรุง รวมทั้งการขยายผล และเผยแพร่สู่สาธารณะล้วนแต่เป็นการพัฒนาการมีส่วนร่วมด้วยกันทั้งสิ้น

8. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

นิติ เรื่องพานิช (2542) ได้นำเสนอมาตรการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำไว้ว่า 1) ควรกำหนดบริเวณป่าที่เป็นป่าต้นน้ำให้แน่นอน 2) ควรกำหนดขอบเขตที่ย่อมให้เป็นแหล่งทำกินของชาวบ้าน 3) ควรจะปลูกสร้างป่า หรือพืชคลุมดินขึ้น เพื่อป้องกันการกัดเซาะของน้ำฝน เช่นเดียวกับผลการวิจัยของ

คณะวิจัย อักเมืองน่าน (2544) ได้สรุปว่า การประยุกต์พิธีกรรมทางศาสนา มาใช้กับการจัดการป่าต้นน้ำ เป็นการต่ออายุให้กับป่าต้นน้ำ และเป็นมงคลให้สิ่งมีชีวิตที่อาศัยในลำน้ำ เป็นประเพณีความเชื่อ และศาสนา ที่มีความผูกพันกับวิถีชีวิต

สหัชชา วิเศษ และนิคม บุญชาติ (2547, หน้า 112) กล่าวว่า การจัดการชุมชนต้นน้ำเป็นผลมาจากการสั่งสมความรู้ และภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งมีองค์ประกอบ ความเชื่อและพิธีกรรม ความเชื่อของคนในแต่ละชุมชนอาจแตกต่างกันไปตามกลุ่มชาติพันธุ์ แต่มีเป้าหมายเดียวกันคือ ให้เกิดการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่เหมาะสม ระบบความเชื่อของคนที่จะมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ (ผีสาว เทวดา นางไม้) ผู้คนจะให้คุณค่าสิ่งเหนือธรรมชาติว่าสามารถดูแล ปกป้องรักษาคนในชุมชน ให้อยู่เย็นเป็นสุข ให้ผลผลิตงอกงาม มีฝนตกต้องตามฤดูกาล ดังนั้นการแสดงความรักต่อความเชื่อดังกล่าว เช่น ความเชื่อเกี่ยวกับป่าพิธีกรรม การประกอบพิธีเลี้ยงผีขุนน้ำ หรือการขอฝน จึงเป็นการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนไปพร้อมกัน องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเกิดจากความสัมพันธ์ของคนและธรรมชาติที่ได้ฟังฟังและได้ใช้ประโยชน์ ซึ่งการใช้ประโยชน์นั้นได้ให้ความสำคัญกับการใช้อย่างเหมาะสม ดังนั้น จึงมีการแสวงหาความรู้ในรูปแบบที่เป็นการเรียนรู้ด้วยตนเองจากประสบการณ์และได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ

บุญส่ง ปัทมพงศ์พร (2550, หน้า 123) ได้ให้ความหมายของการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำว่าการอนุรักษ์ทรัพยากรของป่าต้นน้ำนั้น ชุมชนต้องให้ความสำคัญกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติอย่างต่อเนื่อง ซึ่งทรัพยากรธรรมชาติเหล่านั้น ได้สร้างอาชีพสร้างรายได้ และสร้างชีวิตให้แก่ชุมชนมาอย่างยาวนาน ดังนั้น ชุมชนจึงจะต้องช่วยกันอนุรักษ์ทรัพยากรเพื่อให้สามารถใช้ประโยชน์ได้ต่อไป จนถึงรุ่นลูกรุ่นหลาน

พงษ์ศักดิ์ วิทวัสชุตินกุลและคณะ (2554, หน้า 11) ได้กล่าวว่า การทำลายป่าไม้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบนพื้นที่ต้นน้ำลำธาร ทำให้พื้นดินถูกเปิดโล่งกับอากาศ แรงตกระทบของเม็ดฝนทำให้ผิวดินถูกอัดแน่น และดูดซับน้ำฝนได้น้อยลง ฝนที่ตกตามมาภายหลังจึงกลายเป็นน้ำไหลบ่าหน้าผิวดิน ซึ่งจะไหลลงสู่พื้นที่ต่ำตอนล่างทางผิวดินอย่างรวดเร็ว ทำให้เกิดเป็นน้ำป่าไหลหลาก และการกัดเซาะพังทลายของดิน เมื่อน้ำไหลบ่าหน้าผิวดินที่ไหลลงมาจากพื้นที่เป็นดอยต่าง ๆ จึงก่อให้เกิดน้ำล้นตลิ่งหรืออุทกภัยขึ้นได้

กมลรัตน์ พรหมสิงห์ (2555, หน้า 18) พบว่า การจัดการทรัพยากรป่าต้นน้ำนั้นจะต้องเกิดจากการร่วมมือกันอย่างเป็นพหุภาคี ทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน และชาวบ้านในชุมชนที่ควรจะมีส่วนในการจัดการทรัพยากรร่วมกัน อย่างบูรณาการ เพื่อให้ทรัพยากรธรรมชาติเกิดความยั่งยืน และการจัดการป่าต้นน้ำเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น

เกษมชาติ นเรศเสนีย์ (2555, หน้า 3) ได้กล่าวว่า ป่าต้นน้ำเป็นป่าธรรมชาติที่ทรงคุณค่า เป็นป่าที่มีพลังงานหมุนเวียน ตามระบบนิเวศทางธรรมชาติ อันเป็นประโยชน์มหาศาลของมนุษย์ เป็นทั้งแหล่งกำเนิดของปัจจัยสี่ในการดำรงชีวิต ไม่ว่าจะเป็นอาหาร ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค

เครื่องนุ่งห่ม นอกจากนี้ยังเป็นปัจจัยการผลิตทางการเกษตรของคนไทยที่สำคัญ กล่าวคือ เป็นแหล่งกำเนิดน้ำที่เป็นปัจจัยหลักในการทำการเกษตร การทำอุตสาหกรรมทุกชนิด รวมทั้งการอุปโภค บริโภคของคนไทยทุกคนในประเทศไทย

จากการศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้อง สรุปได้ว่า การอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ จำเป็นต้องอาศัยปัจจัยหลายด้าน และความร่วมมือจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ และชาวบ้านรวมไปถึงผู้นำชุมชน โดยให้ชุมชนเป็นผู้ร่วมดำเนินการ การดูแลป่าต้นน้ำนั้น จึงมิได้มีความหมายเพียงการดูแลต้นไม้เท่านั้น แต่ถือเป็นการดูแลอ่างเก็บน้ำตามธรรมชาติ ที่คอยปลดปล่อยน้ำให้ใช้อย่างสม่ำเสมอตลอดทั้งปี เป็นส่วนหนึ่งของการดูแลดินให้ยังคงความอุดมสมบูรณ์ เป็นที่พึ่งพิงอาศัยของสิ่งมีชีวิตใหญ่น้อย ทั้งยังเป็นการดูแลความหลากหลายทางชีวภาพซึ่งเป็นปัจจัยที่เอื้อต่อการดำรงอยู่ของสรรพชีวิตอีกด้วย

9. กรอบแนวคิดในการวิจัย

การวิจัยเรื่องการอนุรักษ์ฟื้นฟูและพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน โดยการมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านแม่ระวาน จังหวัดตาก มีกรอบแนวคิดในการวิจัยดังนี้

- บริบทพื้นที่
- ประวัติความเป็นมาของป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน
- ภูมิปัญญาพื้นบ้านเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ
- สภาพปัจจุบันและปัญหา

1. แนวทางการอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนา โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน
2. ผลการอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน

การอนุรักษ์ ฟื้นฟู ป่าต้นน้ำ เกิดจากการผสมผสานระหว่างองค์ความรู้ดั้งเดิมกับองค์ความรู้ใหม่ของชุมชน แล้วนำมาพัฒนาความเข้มแข็งในการจัดการทรัพยากรในรูปแบบของป่าชุมชนให้ชุมชนได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน

ภาพที่ 2.1 กรอบแนวคิดในการวิจัย

บทที่ 3

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยการอนุรักษ์ฟื้นฟูและพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน ตำบลยกกระบัตร อำเภอสางเภา จังหวัดตาก มีขั้นตอนในการวิจัยดังนี้

รูปแบบในการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยมุ่งเน้นศึกษาการอนุรักษ์ฟื้นฟูและพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ

วิธีการและเทคนิคที่ใช้ในการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้แบ่งการดำเนินการวิจัยเป็น 2 ขั้นตอน ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 ศึกษาบริบทพื้นที่ ประวัติความเป็นมาของป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน ศึกษาภูมิปัญญาพื้นบ้าน เกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ รวมไปถึงศึกษาสภาพปัจจุบัน และปัญหาของการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ

ขั้นตอนที่ 2 1) ศึกษาแนวทางการอนุรักษ์ ฟื้นฟูและพัฒนา โดยมีส่วนร่วมของชุมชน และ 2) ศึกษาผลการอนุรักษ์ ฟื้นฟูและพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน

ประชากรเป้าหมาย วิธีการเลือกกลุ่มตัวอย่างและขนาดตัวอย่าง

ประชากร

ประชากรที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ ได้แก่ ผู้นำชุมชนตัวแทนชาวบ้านในชุมชนหมู่ 4 บ้านสองแคว หมู่ 6 บ้านหนองเชียงคา หมู่ 11 บ้านหนองเชียงคาใต้ หมู่ 12 บ้านสองแควพัฒนา และหมู่ที่ 5 บ้านแม่ระวาน ตั้งอยู่ที่ตำบลยกกระบัตร อำเภอสางเภา จังหวัดตาก

กลุ่มผู้ร่วมวิจัย

กลุ่มผู้ร่วมวิจัย ได้แก่ ผู้ให้ข้อมูลหลักในการวิจัย และเป็นตัวแทนของแต่ละกลุ่ม รวมทั้งสิ้น 14 ราย พระ 1 รูป ใช้วิธีการเลือกแบบเจาะจง ได้แก่

1. ผู้ใหญ่บ้านตัวแทนบ้านสองแคว หมู่ 4	จำนวน 1 ราย
2. ผู้ใหญ่บ้านตัวแทนบ้านสองแควพัฒนา หมู่ 12	จำนวน 1 ราย
3. ผู้ใหญ่บ้านตัวแทนบ้านหนองเชียงคา หมู่ 6	จำนวน 1 ราย
4. ผู้ใหญ่บ้านตัวแทนบ้านหนองเชียงคาใต้ หมู่ 11	จำนวน 1 ราย
5. กำนันตัวแทนบ้านแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร์	จำนวน 1 ราย
6. สารวัตรกำนันตัวแทนบ้านแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร์	จำนวน 1 ราย
7. พระจากวัดบ้านแม่ระวาน	จำนวน 1 รูป
8. ผู้อำนวยการโรงเรียนบ้านแม่ระวาน	จำนวน 1 ราย
9. ประชาชนชาวบ้าน/ผู้รู้บ้านแม่ระวาน	จำนวน 2 ราย
10. ผู้รู้ ภูมิปัญญา วัฒนธรรม	จำนวน 2 ราย
11. ทำหน้าที่ทางพิธีกรรม	จำนวน 2 ราย
12. เจ้าหน้าที่พิทักษ์ป่า	จำนวน 1 ราย

เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล

การวิจัย เรื่องการอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน ผู้วิจัยได้ใช้เครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล 3 วิธี ดังนี้

1. แบบสังเกต

แบบสังเกตพฤติกรรม และปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น เพื่อนำมาสรุปข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้น เช่น สังเกตพฤติกรรมของคนในชุมชน สังเกตด้วยตา มองสภาพต่าง ๆ ในชุมชน สังเกตด้วยการฟัง โดยการฟังการสนทนาของกลุ่มบุคคลทั่วไปในชุมชน ศึกษาวิจัย แบบสังเกตแบ่งเป็น 2 ประเภท คือ ได้แก่

1.1 สังเกตแบบมีส่วนร่วม เป็นแบบสังเกตที่ผู้วิจัยเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น และจดบันทึกจากการสังเกตปรากฏการณ์ต่าง ๆ โดยผู้วิจัยเข้าไปมีส่วนร่วมในปรากฏการณ์นั้นด้วย เช่น ผู้วิจัยลงไปร่วมทำกิจกรรมต่าง ๆ กับชุมชน แล้วสังเกตการณ์ไปด้วย เป็นต้น

1.2 สังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม เป็นการสังเกตการณ์ที่ผู้วิจัยไม่ได้เข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น โดยสังเกตเหมือนกับเป็นบุคคลภายนอก เช่น ผู้วิจัยสังเกตการณ์ทำกิจกรรมของประชาชนในหมู่บ้าน โดยที่ตนเองไม่ได้เข้าไปร่วมทำกิจกรรมด้วย เป็นต้น

2. แบบสัมภาษณ์

เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูลแบบสัมภาษณ์มีแนวทางการสัมภาษณ์ 2 แนวทาง ดังนี้

2.1 สัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง เป็นแนวทางการสัมภาษณ์กับผู้ให้ข้อมูลทั่วไปในสิ่งที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่คุณวิจัยกำลังศึกษา เป็นการพูดคุยแบบไว้เนื้อเชื่อใจซึ่งกันและกัน ผู้ให้ข้อมูลสามารถตอบได้ตามใจตัวเองต้องการ ที่เรียกว่า สัมภาษณ์แบบปลายเปิด ซึ่งผู้วิจัยจะสร้างคำถามปรับคำถามและพัฒนาคำถามให้สอดคล้องกับสถานการณ์จริงในการสัมภาษณ์ในแต่ละครั้ง รวมทั้งปรับคำถามเพื่อให้ได้ข้อมูลตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย

2.2 สัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง เป็นการสัมภาษณ์โดยมีประเด็นการสัมภาษณ์ดังนี้

2.2.1 ข้อมูล สถานภาพ ของผู้ตอบแบบสัมภาษณ์

2.2.2 สอบถามเกี่ยวกับ ความรู้ ความเข้าใจ ในการอนุรักษ์ ฟื้นฟู ป่าต้นน้ำ ป่าชุมชนของบ้านแม่ระวาน ตำบลกระบี่ตร อำเภอสางเภา จังหวัดตาก อันจะนำไปสู่การพัฒนาการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนและหน่วยงานต่าง ๆ ตลอดจน องค์กรท้องถิ่น ที่มีความเกี่ยวข้องอย่างมีประสิทธิภาพ

เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่ แบบสังเกต แบบสัมภาษณ์ แบบสนทนากลุ่ม และตัวผู้วิจัย ลงภาคสนาม เพื่อหาข้อมูลในประเด็นคำถาม 1) ประวัติความเป็นมาของป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน และภูมิปัญญาเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ มีความเป็นมาอย่างไร 2) สภาพปัจจุบัน และปัญหา ป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวานเป็นอย่างไร 3) ผลการอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน นำไปใช้กับชุมชนอื่นได้อย่างไร

ขั้นตอนการสร้างเครื่องมือ

1. ศึกษาแนวคิด ทฤษฎี วรรณกรรมป่าต้นน้ำ พร้อมทั้งขอคำแนะนำจากผู้รู้ในชุมชน กำหนดเนื้อหา และ โครงสร้างแบบสัมภาษณ์ และ โครงสร้างแบบสังเกต

2. กำหนดประเด็นสำคัญในกรอบแนวคิด การวิจัยเกี่ยวกับป่าต้นน้ำ ภูมิปัญญาพื้นบ้านการมีส่วนร่วมของชุมชน

3. ร่างแบบสัมภาษณ์ให้ครอบคลุม ตามประเด็นสำคัญในกรอบแนวคิด การวิจัยเกี่ยวกับป่าต้นน้ำ

4. สร้างแบบสัมภาษณ์ แบบสังเกต แบบมีโครงสร้าง นำเสนออาจารย์ที่ปรึกษาหลัก วิทยานิพนธ์ ตรวจสอบและแก้ไขเสนอแนะปรับปรุงเพื่อความถูกต้องเหมาะสม

5. นำแบบสัมภาษณ์ไปเก็บข้อมูลกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ และกลุ่มประชากรที่ได้กำหนดไว้

3. การสนทนากลุ่ม

ผู้ให้ข้อมูลในขั้นตอนนี้ เป็นประชากรที่อาศัยอยู่ที่บ้านแม่ระวาน อำเภอสามเงา จังหวัดตาก โดยคัดเลือกตัวแทนจากชาวบ้านที่เคยเข้าร่วมในกิจกรรม การอนุรักษ์ป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน มีผู้เข้าร่วมสนทนากลุ่ม ประกอบด้วยสารวัตรผู้ใหญ่บ้าน 4 ราย สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล 2 ราย เจ้าหน้าที่ดูแลป่า 2 ราย ผู้รู้ปราชญ์ชาวบ้าน 2 ราย ผู้เฒ่า ผู้แก่ ที่อยู่ในชุมชน 3 ราย

ขั้นตอนการสนทนากลุ่ม

1. ศึกษาเอกสาร งานวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และประมวลสรุปเนื้อหา เพื่อใช้เป็นข้อมูลในการจัดสนทนากลุ่ม

2. ประสานงานกับผู้ให้ข้อมูล เพื่อทำความเข้าใจ การจัดสนทนากลุ่ม

3. ผู้วิจัย นำข้อมูล สภาพ และปัญหาการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำของบ้านแม่ระวาน ตำบลยกระบัตร์ อำเภอสามเงา จังหวัดตาก มาเป็นหัวข้อของการสนทนา ประกอบด้วย 1) บริบทพื้นที่ตำบลยกระบัตร์ 2) ประวัติความเป็นมาของป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน 3) ภูมิปัญญาพื้นบ้านเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ 4) สภาพปัจจุบันและปัญหาของป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน

4. สถานที่ในการสนทนา ใช้ที่ทำการศูนย์เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านชุมชนแม่ระวาน บ้านเลขที่ 83 หมู่ 5 ตำบลยกระบัตร์ อำเภอสามเงา จังหวัดตาก เมื่อวันที่ 12 มิถุนายน พ.ศ.2561 ตั้งแต่เวลา 09.00 น. ถึง 12.00 น. ซึ่งในระหว่างการสนทนากลุ่ม ผู้วิจัยได้สังเกตผู้ให้ข้อมูลไปพร้อมกันด้วย

5. ประเด็นการสนทนากลุ่มมีดังต่อไปนี้

5.1 แนวทางการอนุรักษ์ ป่าฟู และพัฒนา โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน

5.2 ผลการอนุรักษ์ ป่าฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน

วิธีการเก็บรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูล

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้รวบรวมข้อมูลจากแหล่งข้อมูล 2 แหล่ง ได้แก่

1. การวิจัยเอกสาร ศึกษาค้นคว้ารวบรวมเอกสารจากหน่วยงานต่าง ๆ เอกสารเผยแพร่ของทางราชการ เช่น องค์กรป่าไม้ องค์กรการบริหารส่วนตำบลยกระบัตร์ โดยเอกสารเป็นสื่อพิมพ์ และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ เอกสารที่เกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กฎหมายที่เกี่ยวข้องต่าง ๆ กฎระเบียบขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เป็นต้น กำหนดแนวทางในการศึกษาวิจัย อย่างเป็นระบบ

2. การวิจัยภาคสนาม ผู้วิจัยลงพื้นที่ชุมชน เพื่อศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับป่าต้นน้ำ ในตำบล ยกกระบัตร์ อำเภอสามเภา จังหวัดตาก ทำการเก็บข้อมูลภาคสนาม รวบรวมข้อมูลโดยการสังเกต ทั้งแบบมีส่วนร่วม และไม่มีส่วนร่วม แบบสัมภาษณ์ทั้งแบบไม่มีโครงสร้าง แบบปลายเปิด และแบบมีโครงสร้าง การสนทนากลุ่ม กับผู้ให้ข้อมูล เพื่อให้ผู้เข้าร่วมสนทนากลุ่ม ได้อภิปราย และแสดงความคิดเห็นเพิ่มเติม เครื่องมือที่ใช้ในการบันทึกข้อมูล ได้แก่ สมุดบันทึก กล้องถ่ายภาพ เครื่องบันทึกเสียง และนำข้อมูลที่ได้จากการสังเกต แบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วมมาวิเคราะห์เชิงเนื้อหา เช่น

- บริบทพื้นที่
- ประวัติความเป็นมาของป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน
- ภูมิปัญญาพื้นบ้านเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ
- สภาพปัจจุบันและปัญหา

รวมไปถึง แนวทางการอนุรักษ์ ป่าต้นน้ำและพัฒนา โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน และผลการอนุรักษ์ ป่าต้นน้ำ และพัฒนาป่าต้นน้ำ ห้วยแม่ระวาน การวิเคราะห์ข้อมูล เชิงพรรณนา จะใช้แนวคิด ทฤษฎีมาเป็นกรอบในการเขียนรายงาน

สถานที่ในการวิจัย

พื้นที่ในการวิจัย ผู้วิจัยเลือกพื้นที่ในตำบลยกกระบัตร์ อำเภอสามเภา จังหวัดตาก อยู่ทางทิศเหนือของอำเภอสามเภาห่างจากที่ว่าการอำเภอสามเภา ประมาณ 20 กิโลเมตร ชาวบ้านในชุมชน หมู่ 4 บ้านสองแคว หมู่ 6 บ้านหนองเชียงคา หมู่ 11 บ้านหนองเชียงคาใต้ หมู่ 12 บ้านสองแควพัฒนา และหมู่ที่ 5 บ้านแม่ระวาน ตั้งอยู่ที่ตำบลยกกระบัตร์ อำเภอสามเภา จังหวัดตาก มีประชากรทั้งสิ้น 514 คน เป็นชาย 203 คน เป็นหญิง 311 คน จำนวน 144 ครัวเรือน มีพื้นที่ 1,868 ไร่ เป็นพื้นที่ทำกินประมาณ 1,500 ไร่ ชาวบ้านส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ภายในชุมชนมีวัดสถานีนามัย โรงเรียนสังกัด สปอ.สามเภา สถานีตำรวจประจำตำบลยกกระบัตร์ ลักษณะเด่นของชุมชนนี้คือ มีวิถีที่พึ่งพิงธรรมชาติมากมีสาธารณูปโภคครบครันแต่ก็ปรับตัวให้พึ่งพิงธรรมชาติมากกว่าพึ่งพิงเทคโนโลยีที่ทันสมัยเพียงอย่างเดียว

ระยะเวลาในการดำเนินงานวิจัย

ระยะเวลาในการดำเนินการวิจัย ตั้งแต่กันยายน พ.ศ.2560 ถึง สิงหาคม พ.ศ.2561

ปฏิทินการปฏิบัติงาน

ระยะเวลา	กิจกรรม	หมายเหตุ
กันยายน 2560	ศึกษาเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	
มกราคม 2561	นำเสนออาจารย์ที่ปรึกษาและจัดทำโครงการวิจัย เสนอต่อสถาบันเพื่ออนุมัติชื่อเรื่อง	
กุมภาพันธ์ 2561	จัดทำโครงร่างวิจัย นำเสนอต่อสถาบัน	
มีนาคม 2561	สร้างเครื่องมือ เพื่อนำเสนออาจารย์ตรวจสอบและ นำกลับมาแก้ไข	
เมษายน – พฤษภาคม 2561	เก็บรวบรวมข้อมูล	
มิถุนายน 2561	วิเคราะห์ข้อมูล	
กรกฎาคม 2561	สรุปและอภิปรายผล	
พฤศจิกายน 2561	เสนออาจารย์พิจารณาตรวจ และนำเสนอปรับแก้ไขต่อสถาบัน	

การนำเสนอข้อมูล

ผู้วิจัยวิเคราะห์ข้อมูล โดยนำข้อมูลที่ได้จากการสังเกต การสัมภาษณ์ และการสนทนากลุ่ม
การนำเสนอข้อมูลจะใช้แนวคิด ทฤษฎี มาเป็นกรอบในการเขียนรายงานในเชิงพรรณนาวิเคราะห์

บทที่ 4

ผลการวิจัย

การวิจัย เรื่อง การอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน โดยการมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านแม่ระวาน ตำบลยกกระบี่ อำเภอสามเงา จังหวัดตาก ในการศึกษา ผู้วิจัยได้ใช้ข้อมูลทางประวัติของชุมชน วัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น สังคมในชุมชน มาวิเคราะห์ร่วมกับการจัดการในปัจจุบัน รวมไปถึงการพัฒนาแบบการมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์ ฟื้นฟู ป่าต้นน้ำในปัจจุบัน โดยใช้วิธีการรวบรวมข้อมูลจาก 2 ส่วนหลัก คือ

1. การรวบรวมข้อมูลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อใช้กำหนดกรอบการศึกษาและทบทวนกระบวนการจัดการที่ผ่านมา
2. ข้อมูลจากการสังเกต การสัมภาษณ์ และการสนทนากลุ่ม ของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องเพื่อหาคำตอบของประเด็นต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ เพื่ออธิบายรูปแบบการจัดการจากรูปแบบความเชื่อ วัฒนธรรม ประเพณี

โดยนำข้อมูลทั้งหมดมาประมวล เพื่อศึกษาตามวัตถุประสงค์หลักของการวิจัย ในบทนี้เป็นการเสนอรายละเอียดเกี่ยวกับการดำเนินการศึกษา โดยมีข้อมูลของพื้นที่ คือ ประวัติความเป็นมาของชุมชน พัฒนาการจัดการร่วมกับวิถีชีวิต ประเพณี วัฒนธรรม ความเชื่อ เพื่ออธิบายรูปแบบการจัดการในแต่ละยุค ได้อย่างสอดคล้องกับสภาพจริง ซึ่งอธิบายได้ดังนี้

ตอนที่ 1 ข้อมูลทั่วไปของสภาพบริบทชุมชนบ้านแม่ระวาน

ตอนที่ 2 ผลการสัมภาษณ์และวิพากษ์ของปราชญ์ชาวบ้านและคณะกรรมการป่าชุมชนบ้านแม่ระวาน ของกลุ่มผู้ร่วมวิจัยใน 3 ด้าน

1. ประวัติความเป็นมาของป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน และภูมิปัญญาพื้นบ้านเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน ตำบลยกกระบี่ อำเภอสามเงา จังหวัดตาก

2. สภาพปัจจุบัน และปัญหาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร อำเภอสามเงา จังหวัดตาก
3. ผลการอนุรักษ์ ป่าฟู และพัฒนา ป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน โดยการมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร อำเภอสามเงา จังหวัดตาก

ตอนที่ 1 ข้อมูลทั่วไปของสภาพบริบทชุมชนบ้านแม่ระวาน

1. ความเป็นมาของพื้นที่ศึกษา

ตำบลยกกระบัตร ได้ชื่อนี้มาจากเมื่อสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชดำรงตำแหน่งหลวงยกกระบัตรเมืองตาก ได้ยกกองทัพขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ เพื่อปราบกบฏและระหว่างทางได้มาพักแรม ณ บริเวณที่แห่งนี้ ซึ่งปัจจุบัน คือ ที่ตั้งของตำบลยกกระบัตร บ้านแม่ระวาน หมู่ที่ 5 ซึ่งเป็นที่ตั้งของตำบลยกกระบัตร อยู่ทางทิศเหนือของอำเภอสามเงา ห่างจากที่ว่าการอำเภอสามเงา ประมาณ 20 กิโลเมตร มีประชากรทั้งสิ้น 541 คน เป็นชาย 203 คน เป็นหญิง 311 คน มีจำนวนครัวเรือน 144 ครัวเรือน มีพื้นที่ 1,868 ไร่ เป็นพื้นที่ทำกินประมาณ 1,500 ไร่ ชาวบ้านส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ภายในชุมชนมี วัด สถานีนามัย โรงเรียนสังกัด สปอ.สามเงา สถานีตำรวจประจำตำบลยกกระบัตร ลักษณะเด่นของชุมชนนี้ คือ มีวิถีชีวิตที่พึ่งพิงธรรมชาติมาก มีสาธารณูปโภคครบครัน แต่ก็ปรับตัวให้พึ่งพิงธรรมชาติมากกว่าพึ่งพิงเทคโนโลยีที่ทันสมัยเพียงอย่างเดียว เน้นการดำรงชีวิตแบบเรียบง่าย ด้วยการยึดหลักเศรษฐกิจพอเพียงตามแนวพระราชดำริ

ในอดีตพื้นป่าแม่ระวานแห่งนี้ เคยเป็นป่าเสื่อมโทรม เนื่องจากการได้รับสัมปทานการทำเหมืองหินแกรนิต รวมถึงการลักลอบตัดไม้เพื่อไปทำเฟอร์นิเจอร์ จากนายทุนทั้งในชุมชนและนอกชุมชน ส่งผลให้ฤดูแล้งขาดแคลนแหล่งน้ำพืชพันธุ์ สัตว์ป่า ไม่มีน้ำพอสำหรับบริโภค

2. ลักษณะทางกายภาพ/ภูมิประเทศ

ฤดูร้อนจะมีระยะเวลาที่ยาวนาน เริ่มตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ จนถึงเดือนมิถุนายน อุณหภูมิจะเริ่มต่ำลงในช่วงเดือนพฤศจิกายน จนกระทั่งถึงเดือนมกราคม และฤดูฝนจะเริ่มในเดือนพฤษภาคม ถึงเดือนกันยายน โดยอาณาเขตติดต่อ มีดังนี้

ทิศเหนือ	ติดต่อ	อำเภอแม่พริก จังหวัดลำปาง
ทิศตะวันออก	ติดต่อ	แม่น้ำวัง และบ้านแม่เชียงราย
ทิศตะวันตก	ติดต่อ	เขตป่าสงวนหมู่ที่ 5 และหมู่ที่ 6 ตำบลยกกระบัตร
ทิศใต้	ติดต่อ	หมู่ที่ 4 บ้านสองแคว ตำบลยกกระบัตร

3. การประกอบอาชีพ

ชาวมุขชนบ้านแม่ระวาน จะประกอบอาชีพด้านการเกษตรกรรมเป็นหลัก และอาชีพอื่น ๆ แยกได้ดังนี้

-	ข้าราชการ	จำนวน	12	ครอบครัว
-	ทำไร่	จำนวน	80	ครอบครัว
-	ทำนา	จำนวน	120	ครอบครัว
-	ค้าขาย	จำนวน	5	ครอบครัว
-	เลี้ยงสัตว์	จำนวน	75	ครอบครัว
-	รับจ้างทั่วไป	จำนวน	10	ครอบครัว

รายได้เฉลี่ยครอบครัวละ 30,000 บาท/ปี

ผลผลิตทางการเกษตร

-	ข้าว	จำนวน	60	ถัง/ไร่
-	ข้าวโพด	จำนวน	320	ถัง/ไร่
-	ถั่วต่าง ๆ	จำนวน	100	ถัง/ไร่

4. รูปแบบการปกครอง

ชาวมุขชนบ้านแม่ระวานแบ่งการปกครองเป็น 4 กลุ่ม กลุ่มละ 25-30 ครัวเรือน ดังนี้

1. กลุ่มรวมใจพัฒนา
2. กลุ่มปวงประชาเป็นสุข
3. กลุ่มร่วมทุกข์เพื่อนไทย
4. กลุ่มรักไทยเพื่อสามัคคี

โดยประกอบด้วยคณะกรรมการหมู่บ้านทั้ง 4 ฝ่าย ได้แก่

- ฝ่ายการคลัง
- ฝ่ายสาธารณสุข
- ฝ่ายการศึกษาและวัฒนธรรม
- ฝ่ายสวัสดิการ และสังคม

5. แหล่งท่องเที่ยว

แหล่งท่องเที่ยว ซึ่งเป็นแหล่งพักผ่อนหย่อนใจในหมู่บ้านแม่ระวาน ได้แก่

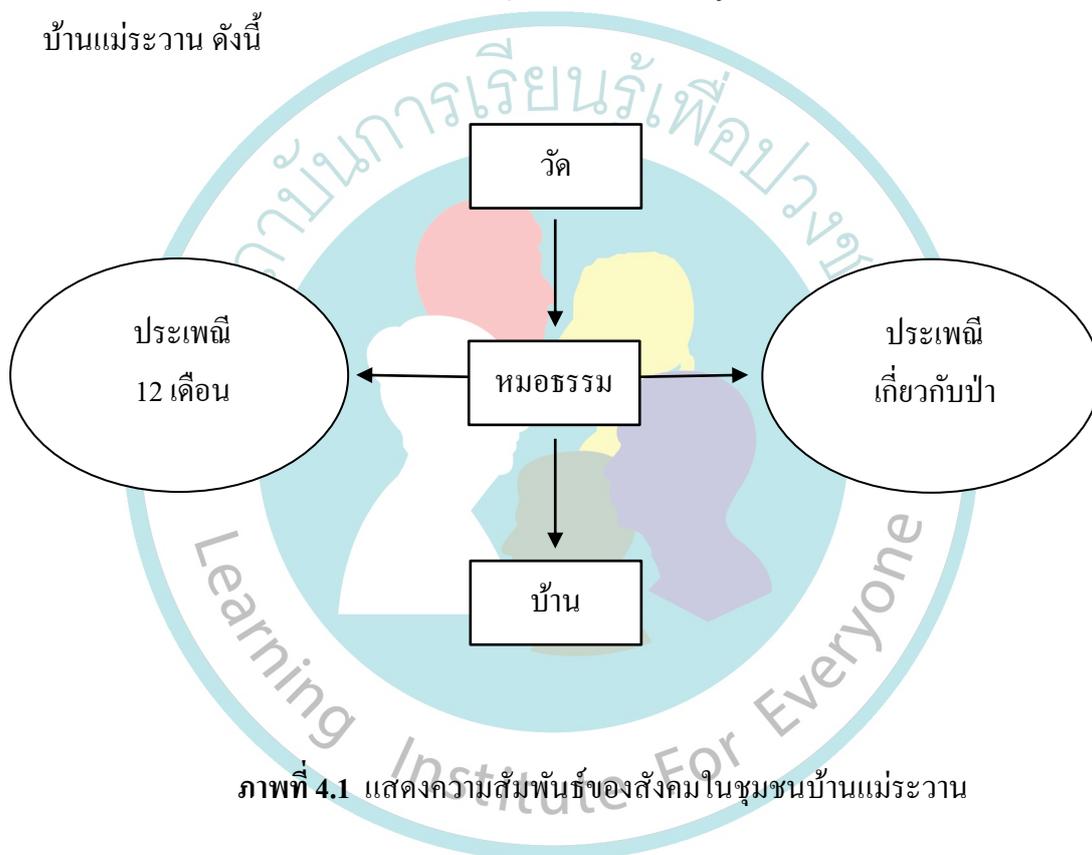
1. ป่าผาด้อน (เป็นป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน)
2. ป่าชุมชนบ้านแม่ระวาน
3. การเกษตรปลอดสารพิษ (ป่าผสมผสาน)

6. อัตลักษณ์ชุมชน (จุดเด่น)

เป็นหมู่บ้านเศรษฐกิจพอเพียง

7. ชีวิตและวัฒนธรรมของชุมชนบ้านแม่ระวาน

วิถีชีวิตของชุมชนบ้านแม่ระวาน ผูกพันพึ่งพิงธรรมชาติมาก กล่าวคือ คนบ้านแม่ระวาน ใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่อย่างจำกัดในชุมชนได้อย่างคุ้มค่า ทรัพยากรธรรมชาติที่กล่าวคือ ดิน น้ำ และป่า สิ่งเหล่านี้ก่อให้เกิดความสัมพันธ์กันในชีวิตประจำวัน ประเพณี ความเชื่อ ขนบธรรมเนียม การดำรงชีพของคนในชุมชน นอกจากนี้ ผู้ศึกษายังได้เห็นความสัมพันธ์ในสังคมบ้านแม่ระวาน ดังนี้

ภาพที่ 4.1 แสดงความสัมพันธ์ของสังคมในชุมชนบ้านแม่ระวาน

จากภาพที่ 4.1 อธิบายได้ว่า หมอธรรม (มรรคทายกวัด) คือ ผู้ที่มีหน้าที่ติดต่อกับวิญญาน และเป็นผู้ทำหน้าที่เชื่อมความสัมพันธ์ ทางจิตวิญญาณในการประกอบพิธี ทั้งทางศาสนา และที่เกี่ยวกับชีวิตประจำวันของชาวบ้าน หมอธรรมเป็นตัวเชื่อม ระหว่างวัด บ้าน ด้วยการนำประกอบพิธีทั้งประเพณีเกี่ยวกับป่า และประเพณีทั้ง 12 เดือน ที่เป็นกลไก ขับเคลื่อนการจัดการการอนุรักษ์ ทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อเป็นการอธิบายวิถีชีวิตของคน บ้านแม่ระวาน ได้อย่างชัดเจนยิ่งขึ้น ผู้ศึกษา จึงได้แบ่งประเด็นเพื่ออธิบายเป็น 2 ส่วน คือ

ส่วนที่ 1 การพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติของคนแม่ระวาน

ส่วนที่ 2 กลไกควบคุมพฤติกรรมของคนในชุมชน

ส่วนที่ 1 การพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติของคนแม่ระวาน

การพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติของคนบ้านแม่ระวาน ได้แสดงให้เห็นถึงสภาพสังคม เศรษฐกิจของชุมชนบ้านแม่ระวาน ซึ่งปรากฏในรูปแบบของการประกอบอาชีพ ทำมาหากิน ของคน ในชุมชนจากข้อมูลที่คุณศึกษารวบรวม มีทรัพยากรธรรมชาติ ที่ชาวบ้านมีการพึ่งพิงมากที่สุด คือ ทรัพยากรป่า ทรัพยากรน้ำ ทรัพยากรดิน

ทรัพยากรป่า การพึ่งพาทรัพยากรในส่วนนี้มีมากในชุมชนในปีหนึ่ง ๆ ชาวบ้านในชุมชน ได้อาศัยปัจจัย 4 จากทรัพยากรป่าแบ่งเป็นฤดูกาล ที่ให้ผลผลิต ซึ่งสิ่งที่ชาวบ้านได้จากป่ามากที่สุด คืออาหาร พืชอาหาร และของป่า เพื่อการบริโภคของชุมชน ผลผลิตจากป่าที่มีในแต่ละช่วงเวลา ซึ่งอาหารที่ได้นั้น จะมีหมุนเวียนกันตลอดปี ทำให้ชาวบ้านรอบป่าชุมชนบ้านแม่ระวาน มีอาหารป่า บริโภคทั้งปี จึงมีคนพูดว่า ชาวบ้านในบริเวณนี้ มีอาหารป่าตามฤดูกาล ซึ่งอาหารป่าที่ชาวบ้าน บริโภค แสดงดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 4.1 แสดงปฏิทินของอาหารจากป่าชุมชนบ้านแม่ระวาน

ผลผลิตที่ได้จากป่า	เดือน											
	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.
ผักกินใบ , ยอด, ดอก												
ผักหวาน		←→										
ผักสลัด		←										→
ชะอม		←										→
ผักป่า-เถาเครือ												
ผักกินหน่อ- หัวเห็ด												
หน่อไม้					←							→
เห็ดเผาะ					←							→
เห็ดโคน					←							→
เห็ดปลวก					←→			←→				

ตารางที่ 4.1 (ต่อ)

ผลผลิตที่ได้จากป่า	เดือน											
	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.
ประเภทสัตว์												
เขียด				←→								
อึ่ง				←→								
กบ				←→								
เขี้ย	←											→
ผึ้ง	←											→
ไข่มดแดง				←								→

จากตารางที่ 4.1 อธิบายได้ว่า ช่วงเดือน มกราคม ถึงเมษายน เป็นช่วงที่ชาวบ้านต้องเก็บเกี่ยวผลผลิตทางการเกษตร ทั้งยังเป็นช่วงที่ต้องพักหน้าดิน ทำให้เก็บเกี่ยวผลผลิตจากป่าชุมชนได้น้อย ในแต่ละปีชาวบ้านแม่ระวาน และชาวบ้านที่อยู่บริเวณรอบป่าชุมชนมีอาหารตามฤดูกาลที่มีความหลากหลาย และชาวบ้านที่อยู่บริเวณรอบป่าชุมชน สังเกตได้ว่ามีทั้งสัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ เช่น อึ่ง เขียด กบ ทั้งแมลงต่าง ๆ เช่น ผึ้ง ที่เป็นอาหารได้ทั้ง น้ำผึ้งและตัวอ่อน ไข่มดแดง เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีพืชกินใบ และกินหัว เช่น ผักหวาน หน่อไม้ จากตารางปฏิทินอาหารช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกัน คือ ช่วงเดือน พฤษภาคมถึงพฤศจิกายน

ด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ จึงทำให้เกิดอาชีพหาของป่า ทำให้ชาวบ้านมีรายได้เสริมในครัวเรือน เป็นการช่วยลดค่าใช้จ่ายในส่วนของอาหารประจำวัน และยังเป็นอาหารจากป่าชุมชน เป็นการช่วยลดค่าใช้จ่ายในส่วนของอาหารประจำวัน และยังเป็นอาหารของชุมชนที่ปลอดภัย สारเคมี ในการเก็บของป่ายังเกิดภูมิปัญญา ในการเก็บของป่า ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ภูมิปัญญาการเก็บของป่า

- ผักหวาน ชาวบ้านเก็บผักหวานในช่วงหน้าฝน ซึ่งเป็นเวลาที่ต้นผักหวานแตกยอดอ่อนมากที่สุด โดยผักหวานที่ชาวบ้านไม่เก็บนั้นหาได้ทั่วไปในบริเวณรอบ ๆ ป่าชุมชน ชาวบ้านจะเลือกเก็บเฉพาะยอดอ่อน โดยทั่วไปจะเก็บยอดอ่อนที่มีความยาวประมาณ 1 คืบ

- เห็ดเผาะ เป็นเห็ดที่หาได้มากที่สุด จากป่าชุมชน ซึ่งเป็นไม้เต็งรังเป็นส่วนใหญ่ เป็นเห็ดที่ชอบขึ้นอยู่บริเวณดินร่วมปนทราย ในช่วงฤดูฝน โดยเฉพาะระยะอากาศร้อนอบอ้าวมาก ก่อนฝนตกเห็ดชนิดนี้จะเกิดมากเป็นพิเศษ ถ้าบริเวณใดเคยเกิดเห็ดเผาะ ก็จะเกิดซ้ำทุกปี ซึ่งคนเก็บเห็ดจะทำได้แม่นยำ และเก็บมาบริโภคภายในครัวเรือน และถ้ามีมากเกินไปก็ขาย

- ไข่มดแดง พบได้ตามพุ่มไม้ทั่วไป อุณหภูมิในการหาไข่มดแดง ถูกประยุกต์ใช้ตามความถนัดของแต่ละบุคคล โดยมีวิธีเลือกรังมดแดงว่ามีไข่มดน้อยเพียงใด ด้วยการไข้ไม้หาไข่มดแดง ไปแตะที่รังมดแดง หากรังมดแดงไม่ค่อมแหว่ง หมายความว่า มีไข้อยู่มาก แต่หากแหว่งแรง หมายความว่า เป็นรังใหม่ ยังไม่มีไข้ หรือไข้ยังไม่เต็ม ที่เมื่อได้ไข่มดแดงแล้ว ก็จะทดลองชิมที่มีน้ำอยู่ในถังประมาณครึ่งถัง เพื่อให้มดแดงสลบ แล้วไข้กิ่งไม้แหว่งในถังเพื่อแยกไข้ออกจากตัวมดแดง แล้วปล่อยให้มดแดงฟื้นจากสลบไปสร้างรังใหม่ต่อไป

“น้ำผึ้ง ช่วงเวลาที่ดีที่สุด คุณภาพของน้ำผึ้ง จะดีที่สุดคือเดือน 5 เนื่องจากเป็นหน้าแล้ง น้ำผึ้งไม่มีน้ำฝนเจือปนในปริมาณที่มากจนเกินไป ทำให้น้ำผึ้งมีความหวานเข้มข้นกว่าช่วงเวลาอื่น ชาวบ้านทั่วไปเชื่อว่า น้ำผึ้งเป็นยาอายุวัฒนะ น้ำผึ้งเป็นส่วนผสมส่วนหนึ่งของยาสมุนไพรไทย เพราะน้ำผึ้งอุดมไปด้วยคุณค่าจากเกสรดอกไม้นานาชนิด โดยผู้ที่ชำนาญในการตีผึ้งนั้นจะไข้กิ่งไม้แห้ง ผสมกับกิ่งไม้สด มัดรวมกัน แล้วจุดเป็นคบไฟเพื่อไข้เกิดควัน ไต่ผึ้งออกจากรัง แล้วตัดเอารังผึ้งออกมาได้” (มงคล ธิอุค, 2560)

ช่วงเวลาที่อาหารอุดมสมบูรณ์ที่สุด คือ ชาวบ้านบ้านแม่ระวานมีอาหารที่หาได้จากธรรมชาติ และหาได้จากป่าชุมชนบ้านแม่ระวานตลอดทั้งปี และบางช่วงเวลา ผลผลิตที่ได้จากป่ามีปริมาณมากพอที่จะจำหน่ายให้กับคนนอกชุมชน เปลี่ยนเป็นเงินกลับมาใช้จ่ายในครอบครัว ดังที่พ่อทูน หล่าอ้าย เล่าให้ฟังว่า “หน้าแล้งบางปี คนในหมู่บ้านได้เงินจากการขายน้ำผึ้งกัน คนละเป็นหมื่นเชียวนะ มีกันอยู่ 5- 6 คน ที่หาน้ำผึ้งขาย แต่พ่อนี้เก็บเห็ดมาขายไปกันเป็นกลุ่มประมาณ 10 กว่าคน ก็เก็บมาหลายชนิด ที่ได้ราคา คือ เห็ดโคน เห็ดเผาะ ผักหวาน ได้มาคนละหลายพันเหมือนกัน (พ่อทูน หล่าอ้าย , 2560)

นอกจากอาหารที่ได้จากป่าชุมชนแล้ว ชาวบ้านบ้านแม่ระวานก็ใช้สมุนไพรจากป่าชุมชนบ้านแม่ระวานเช่นกันเมื่อในอดีต แต่สมัยนี้หลังจากการสูญเสียของหมอพื้นบ้านแล้ว ก็ไม่มีใครสืบสานต่อ อีกทั้งเรามีโรงพยาบาลตำบลแล้ว ทำให้ภูมิปัญญาทางการใช้พืชสมุนไพรลดน้อยลงไป แต่ก็ยังมีสมุนไพรพื้นบ้านที่ปลูกเอาไว้บริเวณบ้านกันเล็กน้อย เช่น ฟ้าทะลายโจร ตะไคร้หอม เป็นต้น

การใช้ทรัพยากรดิน

การใช้ทรัพยากรดินของคนบ้านแม่ระวาน เพื่อทำการเกษตรเท่านั้น ซึ่งแตกต่างกันไปตามความต้องการผลผลิตในช่วงนั้น ซึ่งมีทั้งทำนา ทำไร่ เลี้ยงสัตว์ ของชาวบ้านแม่ระวาน แสดงดังตารางที่ 4.2 แสดงปฏิทินของพืชไร่ต่าง ๆ ดังนี้

ตารางที่ 4.2 แสดงปฏิทินของพืชไร่ต่าง ๆ ของชุมชนบ้านแม่ระวาน

เดือน	กิจกรรมการเกษตรที่ทำ
มกราคม	หอมแดง ถังเหลือง พืชผักเพื่อบริโภค
กุมภาพันธ์	ช่วงเก็บเกี่ยวผลผลิต
มีนาคม	
เมษายน	พักหน้าดิน เลี้ยงวัวในทุ่งนา
พฤษภาคม	
มิถุนายน	ลงกล้า เพื่อเตรียมไว้สำหรับดำนา
กรกฎาคม	เป็นช่วงดูแล บำรุงข้าวให้เติบโต
สิงหาคม	
กันยายน	
ตุลาคม	
พฤศจิกายน	เก็บเกี่ยวข้าวบางส่วน เพาะปลูกผักเพื่อบริโภค
ธันวาคม	เก็บเกี่ยวข้าว

จากตารางที่ 4.2 ชาวบ้านพึ่งพาธรรมชาติ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของบริเวณรอบป่าชุมชนที่ใช้เป็นพื้นที่ทำกินของชาวบ้าน นอกจากจะใช้ประโยชน์จากการเพาะปลูกแล้ว ชาวบ้านยังมีการบำรุงดิน และมีการพักหน้าดินในช่วงฤดูแล้ง ประมาณเดือนเมษายน และพฤษภาคม เพื่อให้ดินได้ฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์ในการบำรุงหน้าดินของชาวบ้านแม่ระวานนั้น ในอดีตใช้ควายในการไถนา แต่ปัจจุบันก็ได้เปลี่ยนเป็นรถไถเดินตามเป็นส่วนใหญ่ การรักษาหน้าดินของชาวบ้านนั้นได้ปรับเปลี่ยนจากการใช้ปุ๋ยเคมีอย่างเดียว มาเป็นการใช้ผสมระหว่างปุ๋ยเคมีกับปุ๋ยอินทรีย์ ในช่วงปี พ.ศ.2545 และปรับลดการใช้ปุ๋ยเคมีมาอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งปี พ.ศ. 2557 บ้านแม่ระวานไม่ใช้ปุ๋ยเคมีในการเกษตร ทำให้หน้าดินในแปลงเกษตรของชาวบ้าน ปรับสภาพคืนความสมบูรณ์ ดิน

ร่วนซุยและทำการเกษตรได้ผลผลิตในแต่ละปีมากเพียงพอต่อความต้องการ ต้นทุนการผลิตลดลง ระบบนิเวศในแปลงเกษตรแสดงดังตารางที่ 4.3

ตารางที่ 4.3 แสดงผลผลิตทางการเกษตรของชุมชนบ้านแม่ระวาน

เดือน	กิจกรรมการเกษตรที่ทำ
มกราคม	พืชมัก เพื่อบริโภคนอก ปลูกถั่วเหลืองในนาข้าว
กุมภาพันธ์	พืชมัก เพื่อบริโภคนอก
มีนาคม	พืชมัก เพื่อบริโภคนอก เก็บเกี่ยวผลผลิตที่ปลูกได้
เมษายน	พักหน้าดิน
พฤษภาคม	พักหน้าดิน
มิถุนายน	เตรียมดิน เริ่มฤดูการทำนา ลงกล้า เตรียมสำหรับนาดำ
กรกฎาคม	ปลูกข้าวนาปี
สิงหาคม	ช่วงเวลาดูแล บำรุงข้าวให้เจริญเติบโต
กันยายน	ให้มีผลผลิตที่สมบูรณ์ทั้งปริมาณและคุณภาพ
ตุลาคม	เก็บเกี่ยวผลผลิต
พฤศจิกายน	เก็บเกี่ยวผลผลิต
ธันวาคม	ปรับปรุงดิน ปลูกพืชต้องการน้ำน้อย

ที่มา : กิตติ วงษ์เมืองแก่น

อาชีพหลักของคนบ้านแม่ระวาน

อาชีพหลัก คือ การทำนา ชาวบ้านจะทำนากันปีละ 1 ครั้ง และเนื่องจากดินในที่นาของบ้านแม่ระวาน มีความอุดมสมบูรณ์มาก การทำนาปีละครั้งก็เพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือน นอกฤดูทำนา ชาวบ้านจะมีอาชีพเสริม เพื่อหารายได้ ไร่จุ่นเจือกรอบครัว เช่น ปลูกพืชอายุสั้นในที่นา ปลูกผักหลุมอยู่ในภายในบริเวณไร่บ้าน ชาวบ้านแม่ระวาน ดำเนินชีวิตกันอย่างเรียบง่าย ไม่กินเกินได้ ไม่ใช่กินมี ไม่ไผ่หาหนี้สินเข้าบ้าน การดำเนินชีวิตจึงไม่ต้องดิ้นรนในการหาเงินทองให้มากนัก

“ ก่อนหน้านี้เมื่อประมาณ 10 ปีก่อน บ้านแม่ระวานทำนา ไม่ค่อยได้ผลเท่าที่ควร น้ำไม่พอทำนา จะปลูกพืชอะไรก็ไม่ค่อยได้ผล แต่ทุกวันนี้หลังจากที่เรา่วมกันอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ สร้างฝายชะลอน้ำ ปลูกป่าเพิ่มในป่าชุมชน เพิ่มความชุ่มชื้นในดิน ทำให้เรามีน้ำมากพอที่จะทำนาให้ปลูกพืชได้หลากหลาย แต่บ้านเราไม่ทำนาปรังเหมือนที่อื่น พวกเราทำนาปีละครั้งทำเกษตรอินทรีย์ ไม่ใช้สารหรือปุ๋ยเคมี พวกเรามีโรงสีชุมชน สืบประทานเองในชุมชน และยังจำหน่ายให้กับหมู่บ้านใกล้เคียงอีกด้วย” (มาลี ทิอุด, 2560)

ทรัพยากรน้ำ

เป็นผลผลิตที่ได้มาจากป่าที่อุดมสมบูรณ์ น้ำเป็นทรัพยากรที่สำคัญเป็นอันดับที่ 1 ที่ต้องใช้ในชีวิตประจำวัน เรื่องน้ำก็เป็นสาเหตุที่ทำให้ชาวบ้านแม่ระวานร่วมกันจัดการทรัพยากรป่าหาทางออกให้กับปัญหาน้ำท่วม และปัญหาภัยแล้งของชุมชน คำว่า “น้ำคือชีวิต” จึงเป็นคำกล่าวที่มีความหมายอย่างลึกซึ้งซึ่งอย่างไม่ต้องอธิบาย การจัดการป่าต้นน้ำบ้านแม่ระวาน โดยการมีส่วนร่วมของชุมชนช่วยแก้ปัญหา การขาดแคลนน้ำในหน้าแล้ง และชะลอการไหลเร็วของน้ำในหน้าฝน ไม่เกิดปัญหาน้ำท่วม และทำให้ชุมชนบ้านแม่ระวานมีน้ำเพียงพอต่อการอุปโภค บริโภค และทำการเกษตร ได้ตลอดทั้งปี และเมื่อได้ป่าและดินที่อุดมสมบูรณ์แล้ว ชาวบ้านย่อมจะได้น้ำที่อุดมสมบูรณ์ตามความต้องการ แหล่งน้ำของชุมชนบ้านแม่ระวานมีกฎข้อห้าม คือ ไม่ให้เข้าไปใช้ประโยชน์จากบริเวณป่าต้นน้ำ และให้ร่วมกันสอดส่อง ดูแลรักษาความสะอาด เนื่องจากเป็นบริเวณป่าต้นน้ำ และให้ร่วมกันสอดส่อง ช่วยกันดูแลรักษาความสะอาดเนื่องจากเป็นแหล่งต้นน้ำอุปโภค บริโภค อ่างเก็บน้ำแก้มลิงในหมู่บ้าน ชาวบ้านยังมีกฎที่ถือปฏิบัติร่วมกัน คือ ไม่นำสัตว์เลี้ยงเข้าไปหากินบริเวณสันอ่างอย่างเด็ดขาด เป็นข้อตกลงที่ยอมรับ และถือปฏิบัติร่วมกัน ในวันสำคัญ ต่าง ๆ เช่น วันพ่อแห่งชาติ วันแม่แห่งชาติ ชาวบ้านก็จะร่วมกันพัฒนา ทำความสะอาดบริเวณ สันอ่างเก็บน้ำ ตัดหญ้า กวาดใบไม้แห้ง เพื่อให้สะอาด เพื่อจะได้มีแหล่งน้ำสะอาดไว้ใช้อย่างเพียงพอ

สรุปได้ว่า การพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติ ของคนบ้านแม่ระวานนั้น มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันเป็นระบบแบบบูรณาการ กล่าวคือ หากมีการใช้ทรัพยากร จากแหล่งใดส่วนใดอย่างหนึ่ง โดยไม่มีการบำรุงรักษา หรือ ฟื้นฟูทดแทนส่วนที่ใช้ไป ก็จะทำให้เกิดผลกระทบซึ่งเป็นผลเสียตามมา การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาตินั้นจะต้องรู้จักใช้อย่างชาญฉลาด รู้จักการอนุรักษ์ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดนี้ให้คุ้มค่า และเกิดประโยชน์สูงสุด ให้เกิดผลผลิตย้อนกลับมายังชีพคนในชุมชน ซึ่งในส่วนนี้จะเป็นการลดรายจ่ายในครัวเรือน ส่งผลให้ชุมชนพึ่งพาตนเองได้ ไม่ต้องดิ้นรนเพื่อหาเงินมาใช้จ่ายในครอบครัว ชาวบ้านแม่ระวาน ได้มีการเรียนรู้แล้วเข้าใจตรงกันว่า พวกเขาต้องคืนไม้ให้ป่า คืนป่าให้ธรรมชาติ และธรรมชาติจะได้คืนชีวิตให้พวกเขา ดังนั้น

การเกษตรของบ้านแม่ระวานจึงเรียบง่ายอาศัยภูมิปัญญา และน้ำพักน้ำแรงของตนเอง ผลิตภัณฑ์ที่ต้องการให้พอยู่พอกินและพอใช้ โดยไม่หักโหมและเบียดเบียนธรรมชาติ

ส่วนที่ 2 กลไกควบคุมพฤติกรรมของคนในชุมชน

ในส่วนที่ 2 นี้เป็นการอธิบายรูปแบบของการนำเอาประเพณีและวัฒนธรรม ความเชื่อของคนบ้านแม่ระวาน มาเป็นตัวควบคุมพฤติกรรมวัฒนธรรมของคนในชุมชน การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่มีภายในชุมชน ที่สอดคล้องกับบริบทของชุมชน สามารถอธิบายได้ตามปฏิทิน 12 เดือน ของชาวบ้านแม่ระวาน ดังตารางที่ 4.4 ดังนี้

ตารางที่ 4.4 แสดงความสัมพันธ์ของปฏิทิน 12 เดือนกับประเพณีและวัฒนธรรมของบ้านแม่ระวาน

เดือน	เดือนไทย	กิจกรรม
มกราคม	ยี่	ช่วงฤดูเก็บเกี่ยว
กุมภาพันธ์	3	ประเพณีเผาไฟให้พระเจ้า
มีนาคม	4	
เมษายน	5	ประเพณีสงกรานต์
พฤษภาคม	6	วิสาขบูชา บวชป่า สืบชะตาป่า
มิถุนายน	7	ไหว้บวงสรวง เจ้าพ่อผาด้อน
กรกฎาคม	8	เข้าพรรษา (ฤดูทำนา)
สิงหาคม	9	วันวิสาขบูชา (เข้าพรรษา)
กันยายน	10	บวชป่า สืบชะตาแม่น้ำ
ตุลาคม	11	ตานก๋วยสลาก (ออกพรรษา)
พฤศจิกายน	12	เพ็ญ 15 ค่ำ ลอยกระทง
ธันวาคม	อ้าย	

ที่มา : ทองดี บุญมา, 2560

จากตารางที่ 4.4 ทำให้ทราบถึงประเพณีที่เกี่ยวข้องกับป่าชุมชนที่ยึดถือปฏิบัติสืบทอดกันมา มีเพียงพอพิธีบวชป่าเท่านั้นที่เริ่มทำขึ้นทีหลัง เพื่อเป็นกุศโลบายให้ผู้คนมีความเกรงต่อสิ่งที่มีอำนาจลึกลับ ซึ่งสามารถอธิบายถึงประเพณี ความเชื่อ พิธีกรรม ที่เกี่ยวข้องระหว่างคนกับป่า ของคนแม่ระวาน โดยเริ่มที่เดือนมกราคม ตามปฏิทินสากลตามรายละเอียดดังต่อไปนี้

ประเพณีเผาไฟให้พระเจ้า

เกี่ยวเนื่องกับการจัดการไม้ในพิธีกรรม ตรงกับเดือน 3 เป็นของทุกปี (ช่วงเดือนกุมภาพันธ์) เป็นช่วงหน้าหนาวโดยชาวบ้านจะไม่เอาไม้จี้กันดา หรือไม้ฟาง จะเลือกเอาเถาหรือเครือที่แตกออกมา ขนาดประมาณ 2-3 นิ้ว นำมาปอกเปลือกแล้วไปตากแดด 1 วัน ในตอนเช้าประมาณตี 4 จะนำไม้จี้กันดานั้น มาจุดหน้าวิหารและอัญเชิญพระพุทธรูปมาฝังไฟโดยพระสงฆ์เป็นผู้ทำพิธี ขอให้พระพุทธรูปและชาวบ้าน ใดอยู่กันอย่างอบอุ่น อุดมสมบูรณ์ต่อไปภายหน้า

ประเพณีสงกรานต์

เป็นประเพณีเกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรน้ำ ตรงกับช่วงระยะเวลา 13-17 เมษายน ของทุกปี โดยมีการทำพิธีกรรมและกิจกรรมดังนี้

วันที่ 13 เมษายน “วันสังขารล่อง” ทุกหลังคาเรือนจะทำความสะอาดบ้านเรือนของตน

วันที่ 14 เมษายน “วันเนาหรือวันห่อ” ชาวบ้านในแต่ละครัวเรือนจะทำขนมเทียน เตรียมข้าวตอกดอกไม้ อาหารไปถวายพระสงฆ์ในวันที่ 15 เมษายน และในช่วงบ่าย จะร่วมกันขนทรายเข้าวัดด้วย

วันที่ 15 เมษายน “วันพญาวัน” เป็นวันที่ชาวบ้านจะไปทำบุญตักบาตรที่วัด อุทิศส่วนกุศลให้กับญาติพี่น้อง และนำตุ้มที่มีสัญลักษณ์รูปสัตว์ในปีนั้น ๆ ปักบริเวณกองทราย ช่วงบ่ายจะไปรดน้ำดำหัวญาติผู้ใหญ่ในชุมชน

วันที่ 16 เมษายน “วันปากผี” เป็นวันที่พิธีสะเดาะเคราะห์แก่คนในชุมชน โดยชาวบ้านทุกคนในหมู่บ้าน จะนำเสื้อผ้าของตนมาคนละ 1 ชุด รวมทั้งเชือกที่ใช้ผูกวัว หรือควายนำมาวางกองรวมกัน แล้วนำกรวยดอกไม้ใส่ข้าวตอกดอกไม้ พร้อมทั้งดินเหนียวที่ปั้นเป็นรูปสัตว์ตามปีเกิดของแต่ละคนมากองรวมกันไว้ด้วย มีผู้ทำพิธีและมีพระสงฆ์เทศน์โดยมีผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้ดำเนินงานทั้งหมด พิธีกรรมเริ่มในช่วงเวลา 08.00 - 09.00 น. และหลังจากนั้นจะเป็นพิธีรดน้ำดำหัวผู้นำหมู่บ้าน

วันที่ 17 เมษายน “วันปากเดือน” เป็นวันรดน้ำดำหัวบุคคลที่นับถือของแต่ละคนรวมทั้งญาติผู้ใหญ่ของแต่ละบ้านเรือน

ประเพณีเลี้ยงหอ

ชาวบ้านเรียกว่า ประเพณีเลี้ยงผีเจ้านายเพื่อเป็นการปกป้องคุ้มครองหมู่บ้าน ให้ปลอดภัยจากอันตรายทั้งปวง จะมีพิธีในช่วงเดือน 5 แรม 9 ค่ำ และเดือน 9 แรม 9 ค่ำ ทำปีละ 2 ครั้ง คือเดือนมีนาคม และพฤษภาคมของทุกปี จะมีการทำพิธีเลี้ยงศาลเจ้าป่าเจ้าเขาของป่าผาด้อน และเลี้ยงเจ้าที่เจ้าทาง แต่ละบ้านจะนำไก่มาต้มรวมกันบ้านละ 1 ตัว (นำไก่มาฆ่าแล้วต้มรวมกันในกระทะหรือปิ้ง) รวมทั้งข้าวต้มมัดและขนมหวานต่าง ๆ มาถวายรวมกัน ซึ่งจะมีผู้เฒ่า ผู้แก่ เป็นผู้ทำพิธี โดยอัญเชิญเจ้าป่าเจ้าเขาของผาด้อนมารับไป มีการนำเทียนจี๊ผึ้งมาจุด 2-3 เล่ม พร้อมรูป 9 ดอก ข้าวตอกดอกไม้ใส่ในกรวยดอกไม้ เริ่มพิธีตั้งแต่ 08.00-11.00 น. เมื่อเสร็จพิธีจะนำของเหล่านั้นกลับไปยังบ้านของคน

เดือนพฤษภาคม เดือนไทย 6

วันวิสาขบูชา นอกจากชาวบ้านจะทำบุญในวันวิสาขบูชาแล้ว ยังถือเอาวันนี้ของทุก ๆ ปี เป็นวันสืบชะตาป่า โดยการนิมนต์พระสงฆ์จากวัดบ้านแม่ระวาน มาสวดสืบชะตา ฟังเทศน์ จากนั้นชาวบ้านก็จะช่วยกันปลูกต้นไม้ ทำกิจกรรมเกี่ยวกับป่าร่วมกัน ถือเป็นการปลูกฝังให้เด็ก และเยาวชน มีจิตสำนึกเป็นเจ้าของป่าร่วมกัน (เปรียบเสมือนปลูกต้นไม้ในใจคน) พร้อมทั้งทำพิธีบวชป่า

บวชป่า คือ พิธีการบวชคน ที่มีมาตั้งแต่สมัยโบราณ และถูกนำมาประยุกต์ใช้กับต้นไม้ ซึ่งมีนัยสำคัญ คือ เราเป็นชาวพุทธเมื่อเห็นพระห่มผ้าเหลือง เราจะเกิดความศรัทธา ความเกรงใจ ความเลื่อมใส และปฏิบัติตนต่อพระเป็นขออย่างดี หากนำผ้าเหลืองมาห่มให้ต้นไม้ ก็เปรียบเสมือนคนที่ผ่านการบวชเช่นกัน คนทั่วไปก็จะเกิดความรู้สึกเกรงใจที่จะไม่ตัดฟันทำลาย และจะปฏิบัติต่อต้นไม้เป็นอย่างดีเช่นกัน และยังช่วยกันสอดส่องดูแลมิให้บุคคลอื่น ๆ เขามาตัดฟันทำลาย

“ส่วนพิธีสืบชะตาป่านั้น คือพิธีสวดสืบชะตาคนเฒ่า คนแก่ หรือคนป่วย ให้หายจากโรคภัยไข้เจ็บ โดยการนำพระมาสวดสืบชะตา และทำบุญให้ที่บ้าน พิธีนี้ก็เป็นพิธีโบราณเช่นกัน มีมาตั้งแต่สมัยบรรพบุรุษแล้วนำมาประยุกต์ใช้กับการสวดสืบชะตาป่า ในยามที่เกิดเหตุการณ์วิกฤต เช่น น้ำท่วม ภัยแล้ง เพื่อเป็นกำลังใจให้ชาวบ้านเองว่า จะไม่เกิดเหตุการณ์ร้าย ๆ ขึ้นอีก เมื่อผ่านพิธีสืบชะตาป่าแล้ว” (พ่อยวน กาวิน , 2560)

บ้านแม่ระวานได้นำพิธีเอาพิธีกรรมนี้เข้ามาปฏิบัติที่บ้านแม่ระวานครั้งแรกในวันวิสาขบูชา ปี พ.ศ. 2545 ซึ่งเป็นการเข้าสู่ฤดูฝนที่เหมาะสมแก่การเพาะปลูกต้นไม้ และยึดเอาวันนี้เป็นวันบวชป่า โดยหวังเพื่อเพิ่มความศรัทธา สร้างคุณค่าทางจิตใจให้เกิดขึ้น ในความรู้สึกของชาวบ้านที่มีต่อการรักษาป่าร่วมกันของคนในชุมชน นอกจากนี้ ยังมีสอดแทรกกิจกรรมปลูกป่าทดแทนในวันอีกด้วย ซึ่งผู้วิจัยเองได้มีโอกาสเข้าร่วมสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วมในกิจกรรมนี้ ชาวบ้านมีความยินดี

มีความสุขใจในการทำกิจกรรมที่เกี่ยวกับป่า เกี่ยวกับความเป็นอยู่ของตัวชาวบ้านเอง และการปลูกป่าของชาวบ้านมิได้จำกัดเวลาในการปลูก สามารถปลูกได้ตลอดเวลาในช่วงฤดูฝน

เดือนมิถุนายน

ไหว้บวงสรวงเจ้าพ่อผาด้อน

เหนือป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน เป็นป่าผืนใหญ่ เรียกกันว่าป่าผาด้อน เป็นพื้นที่ป่าขนาดใหญ่ พื้นที่ป่ามีลักษณะทั้งที่เป็นป่าดิบและทุ่งหญ้า ที่เหมาะสมในการเลี้ยงสัตว์และด้วยที่ลักษณะที่บริเวณนี้เป็นพื้นที่ราบ ลุ่มน้ำ เมื่อถึงฤดูน้ำหลากในช่วงเดือนตุลาคม-พฤศจิกายน บริเวณหมู่บ้านจะเกิดอุทกภัยเกือบทุกปี จึงกระทบต่อการปศุสัตว์ ของชาวบ้านในบริเวณรอบป่าผาด้อน ด้วยลักษณะที่ในผืนป่าผาด้อนมีพื้นที่ ที่เป็นทุ่งหญ้า และมีแหล่งน้ำ เป็นลำห้วยไหลลงสู่แม่น้ำวัง ชาวบ้านที่อยู่รอบป่าผาด้อน จึงต้องเลี้ยงสัตว์ของตน (วัว) ขึ้นคอยผาด้อน เพื่อง่ายต่อการหาอาหารของสัตว์ เนื่องจากเป็นช่วงที่เริ่มเข้าสู่ฤดูฝน และยังมีน้ำเลี้ยงสัตว์เพียงพออีกด้วย โดยชาวบ้านในบริเวณนี้จะเริ่มปล่อยสัตว์เลี้ยง ขึ้นคอยผาด้อน ช่วงเดือนมิถุนายน และปล่อยให้สัตว์เลี้ยงเดินหากินไปเรื่อย ๆ โดยเจ้าของไปดูบ้างเป็นครั้งคราวเท่านั้น และจะไปรับสัตว์เลี้ยงที่ยอดคอยผาด้อน กลับมาตอนปลายเดือนพฤศจิกายน จากพฤติกรรมความสัมพันธ์ดังกล่าว แสดงให้เห็นว่า ป่าผาด้อนมีความสำคัญ ต่อการบริโภค อุปโภค ของคนบริเวณนี้เป็นอย่างมาก เหตุการณ์เรียกร้องปี พ.ศ. 2537 กลุ่มผู้เลี้ยงวัว ที่ใช้ประโยชน์ในป่าผาด้อนนี้ได้ร่วมมือกับกลุ่มแม่บ้านเรียกร้องจนสำเร็จ ซึ่งเป็นความภาคภูมิใจของชาวบ้านในบริเวณนี้ที่ร่วมกันเรียกร้องและรู้สึกถึงความสำคัญของป่าผาด้อนเป็นกันมาก ดังนั้นก่อนที่จะนำสัตว์เลี้ยง (วัว) ขึ้นไปยังคอยผาด้อนในช่วงเดือนมิถุนายน-พฤศจิกายน ชาวบ้านจะทำพิธีไหว้บวงสรวงเจ้าพ่อผาด้อน เพื่อบอกกล่าวให้เจ้าป่าได้ทราบว่าเป็นวัวของใคร บ้านอยู่ที่ไหน จำนวนกี่ตัว เพื่อเข้าป่าจะได้ทราบวัตถุประสงค์และคอยปกป้องรักษาฝูงวัวนั้น ตลอดฤดูกาล โดยชาวบ้านจะรวมตัวกันจัดเครื่องบวงสรวง โดยการซื้อหมูเป็นมา 1 ตัว น้ำหนักประมาณ 80 กิโลกรัมและให้ทางบุคคลสำคัญหรือชาวบ้านเรียกว่า หมอผี (ปุจารย์) เป็นคนแทงคอกหมู และนำเลือดสด ๆ พร้อมโยนไข่ไก่สด หากที่ตั้งศาลพระภูมิเพียงตาก่อนจะเอาเลือดหมูราดบริเวณที่จะตั้งศาลพระภูมิ และทำการสร้างศาลเพียงตา โดยแบ่งคนเป็นสองกลุ่ม กลุ่มแรกสร้างศาลต้องเสร็จก่อนเที่ยง และกลุ่มที่ 2 เตรียมฆ่าและหมูปรุงเป็นเครื่องเช่น ประกอบด้วยหัวหมู และลาบหมู เป็นเครื่องเช่น ไห้วและเสร็จพิธีประมาณ 3 โมงเย็น ทางกลุ่มผู้เข้าร่วมพิธีจึงนำของเช่น ไห้วทั้งหมดมารวมกัน และปรุงเป็นอาหารรับประทานร่วมกัน ถือว่าเป็นการเสร็จพิธี

ประเพณีตานก๋วยสลาก

คำว่า ตานก๋วยสลาก เป็นภาษาของล้านนา หากเป็นภาษาภาคกลาง จะตรงกับคำว่า สลากภัต ประเพณีตานก๋วยสลากทางภาคเหนือนิยมจัดกัน ในช่วงเดือน 12 เหนือถึงเดือนยี่หนือ หรือตั้งแต่เดือนกันยายน จนถึงเดือนตุลาคมของทุกปี โดยบ้านแม่ระวานจะมีการจัด 2 วัน คือ

ในวันแรก เรียกว่า “วันดา” มีการไปร่วมทำบุญ ตามบ้านต่าง ๆ โดยเจ้าบ้านแต่ละบ้าน จะเลี้ยงอาหาร ขนม และเครื่องดื่ม แก่ผู้มาร่วมทำบุญ วัดถัดมาเรียกว่า “วันตาน” มีการนำต้นเงิน ไปถวายที่วัด แต่จะเป็นเงินที่ไม่มาก แต่จะมีสิ่งของเครื่องใช้ เช่น หม้อ ผ้าขนหนู ถ้วยชาม ช้อน ผูกไว้กับต้นเงินด้วย

ประเพณี ตานก๋วยสลากนี้ เป็นประเพณีที่ชาวล้านนาแสดงความระลึกถึง บรรพบุรุษญาติมิตร ผู้ล่วงลับไปแล้ว ด้วยการทำบุญอุทิศส่วนกุศลไปให้ผ่านสิ่งที่เรียกว่า ก๋วยสลาก

ก๋วยสลาก สานจากไม้ไผ่เป็นรูปทรงกระบอก (ชะลอม) ข้างในกรุด้านข้างด้วยใบตอง สำหรับบรรจุข้าวสาร อาหารแห้ง ผลไม้ต่าง ๆ ของใช้จำเป็น ดอกไม้รูปเทียน โดยชาวบ้านจะนำ ก๋วยสลากของแต่ละคนไปรวมกันที่วัด เพื่อทำพิธีทางศาสนา

จากนั้นก็จะมีการสุมแจกสลากให้กับพระแต่ละรูปโดยที่ไม่มีใครทราบว่าเป็นตานก๋วยสลากนั้นมีอะไรอยู่ข้างในบ้าง พระรูปใดจับได้ตานก๋วยสลากของใคร ก็จะเรียกชื่อเจ้าของตานก๋วยสลากนั้น ออกมารับศีลรับพรและกรวดน้ำอุทิศบุญกุศลให้กลับไปผู้ล่วงลับไปแล้ว ส่วนสิ่งของในตานก๋วยสลากหากมีมากเหลือเพื่อ พระภิกษุก็จะนำไปแจกจ่ายให้กับผู้ยากไร้อีกต่อหนึ่ง

ประเพณีลอยกระทง

ตรงกับเดือนพฤศจิกายน ตรงกับ เป็ง 15 ค่ำ

พิธีกรรม เหมือนกับออกพรรษา แต่แตกต่างกันที่ผ้าทอดัก การถวายผ้าทอดักนั้น จะเป็นผ้าเช็ดตัวสำหรับพระภิกษุโดยการ โยนถวาย ไม่เจาะจงว่าเป็นพระรูปใด หลังจากทำบุญเข้าเสร์จึงจะมีการปล่อยโคมลอย เพื่อเป็นการปล่อยความทุกข์ออกจากตัว การลอยกระทงจะทำในช่วงตอนกลางคืน จะมีกระทง 2 แบบคือ

1. กระทงใบเล็ก หรือกระทงส่วนตัว

2. กระทงรวมของหมู่บ้าน จะเป็นกระทงที่ชาวบ้านช่วยกันทำขึ้น ทุกคนครอบครัวช่วยกันทำในวันแตงดา (วันก่อนวันลอยกระทง 1 วัน) นำปัจจัย ดอกไม้ รูปเทียนมารวมกัน กระทงทำมาจากต้นกล้วย ต้นจิว กะลามะพร้าว หรือดอกไม้ไผ่ สานเป็นรูปเรือเป็นต้น นอกจากนี้ ยังมี การละเล่น หรือการแสดงต่าง ๆ บ้างมีนางนพมาศ มีตะไล ดอกไม้ไฟ และโคมไฟ เป็นต้น แสดงดังตารางที่ 4.5

ตารางที่ 4.5 แสดงกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับป่าต้นน้ำ

ที่	กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับป่าต้นน้ำ	การใช้ประโยชน์
1	ทรัพยากรน้ำ พิธีสืบชะตาแม่น้ำ ขอขมาแม่พระคงคา	ใช้ในการอุปโภค บริโภค ในชีวิตประจำวัน
2	ทรัพยากรดิน การบำรุงรักษาหน้าดินด้วย การใช้ปุ๋ย อินทรีย์	การใช้พื้นที่ในการเพาะปลูกเกษตรกรรม ตามฤดูกาลของคนในชุมชน เช่น ทำนา ปลูกพืช ผักสวนครัว ทำสวนผลไม้ พื้นที่เลี้ยงสัตว์ เป็นต้น
3	ทรัพยากรป่า พิธีเบิกป่า พิธีบวชป่า	อาหาร เช่น เห็ด ผัก ตามฤดูกาล ยารักษาโรค ไม้เพื่อสร้างที่อาศัย

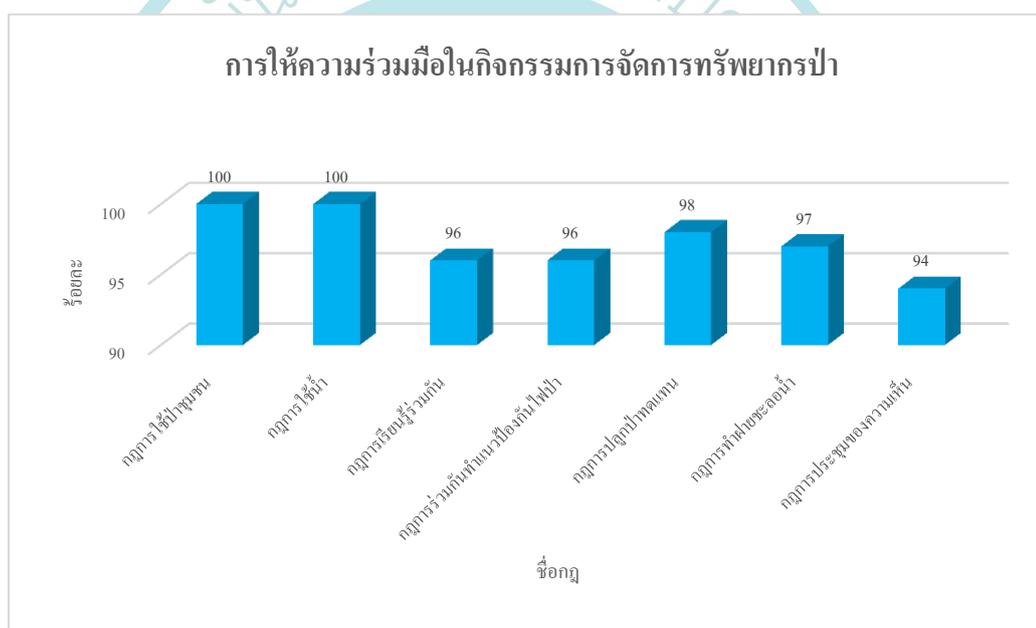
จากตารางที่ 4.5 คือกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับป่าต้นน้ำบ้านแม่ระวาน รูปแบบของการพึ่งพาป่า ปรากฏชัดเจน ในรูปแบบของประเพณี 12 เดือน ดังที่ได้กล่าวไปแล้วข้างต้น จำนวนการพึ่งพาทรัพยากร ดังแผนภาพที่ 4.2

ภาพที่ 4.2 แสดงการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติบ้านแม่ระวาน

จากแผนภาพที่ 4.2 สรุปได้ว่า การพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติทั้งสามด้านนั้น ชาวบ้านแม่ระวาน ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรน้ำมากที่สุด คิดเป็นร้อยละ 100 รองลงมาคือการใช้ทรัพยากรดิน คิดเป็นร้อยละ 96 และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ คิดเป็นร้อยละ 94

การจัดการป่าต้นน้ำเป็นเรื่องสำคัญยิ่ง เพื่อให้ดินมีความชุ่มชื้น และความสมดุลของน้ำในการอุปโภค บริโภคในชีวิตประจำวัน น้ำนั้นนับว่าเป็นสิ่งจำเป็นต่อทุกชีวิต ดังนั้นเพื่อเป็นการควบคุมพฤติกรรมคนในชุมชน และแผนการจัดการป่าให้มีประสิทธิภาพ การนำเอาประเพณี ความเชื่อ และวัฒนธรรมเข้ามาเป็นตัวขับเคลื่อน จึงเป็นวิธีที่ง่ายและดีที่สุดสำหรับชุมชนท้องถิ่นที่มีความเชื่อในสิ่งลี้ลับ สิ่งที่ไม่เห็นให้ความร่วมมือในการทำกิจกรรมส่วนรวม และยังปฏิบัติตามกฎระเบียบ อย่างเคร่งครัด ดังแผนภาพที่ 4.3

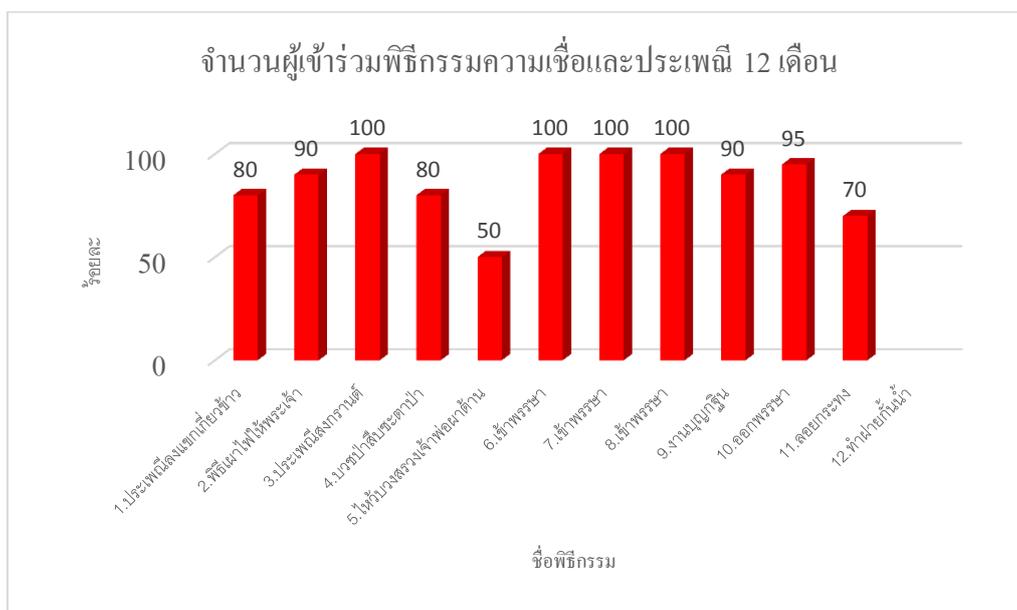

ภาพที่ 4.3 แสดงจำนวนการให้ความร่วมมือในกิจกรรมการจัดการทรัพยากรป่า

จากแผนภาพที่ 4.3 แสดงให้เห็นว่า การปฏิบัติตามกฎกติกาของบ้านแม่ระวานนั้น ถือเป็นเรื่องสำคัญที่สุด คิดเป็นร้อยละ 100 หมายถึง การปฏิบัติกันอย่างเคร่งครัด เปรียบเสมือนเป็นกฎหมายของชุมชน การให้ความร่วมมือในส่วนอื่น ๆ นั้น จะจำแนกออกตามความสะดวกตามอาชีพของคนในชุมชน เช่น การปลูกป่าทดแทน การทำฝายชะลอน้ำ การทำแนวกันไฟ ชาวบ้านจะเข้าร่วมตามโอกาสคือ หากเป็นชาวบ้านที่มีอาชีพทำการเกษตร ก็มักจะเข้าร่วมเมื่อเสร็จจากงานของตน ส่วนที่เป็นข้าราชการเข้าร่วมกิจกรรมได้ เมื่อกิจกรรมนั้นตรงกับวันเสาร์ วันอาทิตย์ และวันหยุด

นักช้ดฤกษ์ เท่านั้น แต่ถ้หากเป็นการขอความเห็น กลุ่มข้าราชการสามารถเข้าร่วมกิจกรรมได้ทุกครั้ง เพราะมักจะจัดแสดงความคิดเห็นในตอนเย็น

เมื่อปฏิบัติตามกฎของชุมชน เป็นไปอย่างเคร่งครัดอีกทั้งคนในชุมชนบ้านแม่ระวานเป็นชาวพุทธ 100 % จึงส่งผลให้การเข้าร่วมงานประเพณี 12 เดือน เป็นสิ่งที่ต้องปฏิบัติเช่นกับสรุปได้ดังแผนภาพที่ 4.4

ภาพที่ 4.4 แสดงจำนวนผู้เข้าร่วมพิธีกรรม ความเชื่อและประเพณี 12 เดือน

จากแผนภาพที่ 4.4 จากการสัมภาษณ์ชายบ้านแม่ระวาน พบว่ากิจกรรมที่ชาวบ้านเข้าร่วมมากที่สุด คือ ประเพณีสงกรานต์ เป็นช่วงปิดเทอมและเป็นฤดูแล้ง ไม่ว่าชาวบ้าน อาชีพใด ๆ ก็เข้าร่วมกิจกรรมนี้ได้ เนื่องจากเป็นช่วงเวลาพักผ่อน และข้าราชการก็ได้หยุดในเทศกาลนี้ ส่วนกิจกรรมอื่น ๆ นั้น ชาวบ้านก็จะเข้าร่วมตามโอกาส ดังที่ได้กล่าวมาแล้วส่วนในเดือน 7 8 และ 9 นั้น เป็นช่วงเข้าพรรษา ชาวบ้านจะไม่นิยมทำการมงคลใด ๆ

การอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน ของคนบ้านแม่ระวาน ของคนบ้านแม่ระวาน เป็นการใช้ประเพณี ความเชื่อ ภูมิปัญญาท้องถิ่น มาเป็นตัวนำพฤติกรรมของคนในชุมชน และยังใช้ประเพณี และวัฒนธรรมของชุมชนอื่น คือประเพณีบวชป่ามาปฏิบัติ เพื่อเพิ่มคุณค่าต่อการรักษาป่าต้นน้ำ ซึ่งชี้ให้เห็นความสำคัญของป่าต้นน้ำ กับการดำรงชีวิตของมนุษย์และเพื่อให้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน การนำประเพณี วัฒนธรรมของชุมชนบ้านแม่ระวาน ที่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตัว เป็นวิธีที่ชาวบ้านแม่ระวานนำมาใช้เป็นเอกลักษณ์ของชุมชนท้องถิ่นที่

มีวัฒนธรรมในการสนับสนุนเกื้อกูล ซึ่งกันและกันอันก่อให้เกิดความรักความสามัคคี ความร่วมมือของชุมชน ส่งผลให้ชุมชนมีความเข้มแข็ง ทางความคิดและทางเศรษฐกิจเป็นอย่างยิ่ง

บทสรุปของการวิจัย ทำให้ผู้วิจัยเห็นถึงลักษณะสำคัญบางประการ คือ ทุกชุมชนที่มีทุนทรัพยากรธรรมชาติมักมองข้ามศักยภาพในการบริหารจัดการทรัพยากรของตนเอง แล้วหันไปขอความช่วยเหลือ หรือคำแนะนำจากภายนอกชุมชน ทำให้เสียความน่าภาคภูมิใจในการพึ่งพาตนเองไป เพราะด้วยทุนธรรมชาติที่มีอยู่ และรูปแบบการจัดการที่มีอยู่เดิมและเห็นเป็นรูปธรรมในรูปแบบประเพณี วัฒนธรรม ความเชื่อ และความเข้มแข็ง ของผู้นำชุมชน และความร่วมมือ ร่วมใจกันของคนในชุมชนด้วยตนเอง ลักษณะเช่นนี้จึงจะเรียกได้ว่าเป็นการพึ่งพาตนเองอย่างแท้จริง โดยไม่ต้องพึ่งปัจจัยสนับสนุนจากภายนอก ความยั่งยืนของการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติแบบมีส่วนร่วมที่ประสบความสำเร็จ ก็จะเกิดขึ้นกับชุมชน

ตอนที่ 2 ผลการสัมภาษณ์และวิพากษ์ของปราชญ์ชาวบ้านและคณะกรรมการป่าชุมชนบ้านแม่ระวาน ของกลุ่มผู้ร่วมวิจัยใน 3 ด้าน

1. ประวัติความเป็นมาของป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน และภูมิปัญญาพื้นบ้านเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร อำเภอสามเงา จังหวัดตาก

เมื่อ พ.ศ. 2415 มีชาวบ้านจากอำเภอเถิน จังหวัดลำปาง 3 ครอบครัวด้วยกัน คือ นายอุดมทองใจ นายหม้อ ป้อยะ นายจู่ ป้อยะ และจากบ้านแม่สลิด อำเภอบ้านตาก จังหวัดตาก 2 ครอบครัว คือ นายด้วน ตั่งน้อย และนายหาญ สนใจ อพยพเข้ามาบริเวณบ้านแม่ระวานในปัจจุบัน

ปี พ.ศ.2422 มีประชากรเพิ่มมากขึ้น ประมาณ 30 ครัวเรือน จึงได้มีการรวมกลุ่มเป็นหมู่บ้าน เสนอต่อทางราชการ ขอตั้งเป็นหมู่บ้าน “บ้านแม่ระวาน” หมู่ที่ 5 ตำบลยกกระบัตร อำเภอสามเงา จังหวัดตาก ผู้นำจากการคัดเลือกของชาวบ้านคนแรก คือ นายอุดมทองใจ หมู่บ้านมีการพัฒนามาอย่างต่อเนื่อง ปัจจุบันผู้ใหญ่บ้านคนที่ 17 คือ นายวรเศรษฐ์ ทิอุด ได้รับเลือกให้เป็นกำนันตำบลยกกระบัตร

จากสภาพพื้นที่ ซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์ในขณะนี้ ซึ่งเป็นตัวกำหนดให้ชาวบ้านที่อพยพเข้ามาเมื่ออาชีพหลัก คือ การทำเกษตร พืชเศรษฐกิจที่เป็นพืชหลักในช่วงแรก ๆ คือ ยาสูบ ข้าวไร่ เลี้ยงครั้ง และการเลี้ยงสัตว์

ที่มาของชื่อหมู่บ้านแม่ระวาน คำว่า “แม่” สันนิษฐานว่ามาจากคำว่าแม่น้ำ คำว่า “ระ” มาจากการที่คนในชุมชนจะ “ละ” ทิ้งงานของตัวเองก่อนเสมอ ถ้ามีงานส่วนรวมเกิดขึ้นในชุมชน และด้วยวิถีเกษตรกร ทำให้ชาวบ้านมีการลงแรง เพื่อช่วยกันทำการเกษตร หรือทำงานในลักษณะวาน

กันอยู่เสมอ ๆ จนเป็นที่ทราบในแถบที่อาศัย หรือผู้ที่อยู่ใกล้เคียงว่า มาอยู่หมู่บ้านนี้แล้ว จะต้องมีการ “วาน” ช่วยกันทำงาน ให้กับส่วนรวม จนเป็นที่รับรู้กัน เป็นชื่อเรียกหมู่บ้านว่า “บ้านแม่ระวาน”

ภูมิปัญญาพื้นบ้านในการดูแลรักษาป่าของชุมชน

ชาวบ้านแม่ระวาน และหมู่บ้านรอบป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน มีความเชื่อว่าป่าต้นน้ำเป็นที่สถิตของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่เหนือธรรมชาติ (เจ้าป่า) คอยปกป้องพิทักษ์รักษาชาวบ้านในบริเวณนี้ และคอยดูแลป่าผืนนี้มาเป็นเวลานานตั้งแต่บรรพบุรุษเรื่อยมา ชาวบ้านในบริเวณนี้จึงให้ความเคารพนับถือ จะไม่ล่วงเกินต่อผืนป่าผืนนี้ โดยเชื่อว่าถ้าผู้ใดทำการที่เป็นที่ลบหลู่ ต่อผืนป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน จะต้องมีอันเป็นไปโดยเป็นการลงโทษจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ดูแลป่าต้นน้ำนั่นเอง ชาวบ้านบริเวณป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน จึงมีธรรมเนียมที่ปฏิบัติเรื่อยมา เช่น เมื่อชาวบ้านจะเข้าไปในป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน ต้องแจ้งวัตถุประสงค์ในการเข้าป่าให้เจ้าป่าทราบ ถ้าผู้ใดไม่ปฏิบัติตามจะต้องมีอันเป็นไป หรือการที่ชาวบ้านจะเอาวัวไปเลี้ยงในป่าในช่วงเดือนมิถุนายน-พฤศจิกายนของทุกปี ชาวบ้านจะต้องทำพิธีบอกกล่าวให้เจ้าป่าทราบ และจะต้องแจ้งว่าเป็นวัวของใครบ้านอยู่ที่ไหน เพื่อเจ้าป่าจะได้ทราบวัตถุประสงค์ และคอยปกป้องฝูงวัวนั้นตลอดฤดูกาล จากพฤติกรรมและความเชื่อเหล่านี้ เป็นการสร้างศรัทธาให้เกิดขึ้นกับผืนป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวานเป็นเสมือน กฎกติกามีสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ เป็นผู้ควบคุม กฎ กติกา นี้ เป็นกุศโลบายในการรักษาผืนป่าป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวานที่ยั่งยืน

2. สภาพปัจจุบัน และปัญหาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร อำเภอสางเา จังหวัดตาก

แนวคิดการจัดตั้งป่าชุมชน

ปี พ.ศ. 2527 สมัยที่ ส.จ.สีหูน ดั่งน้อย เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเป็นผู้ใหญ่บ้านบ้านแม่ระวานในขณะนั้น ได้แนวคิดจากเจ้าอาวาสวัดแม่ระวาน คือ พระอธิการบุญมาจันทสาโร ที่ท่านมองว่าในอนาคตจะมีปัญหาการบุกรุก และแย่งที่ทำกิน จึงได้ร่วมกับชาวบ้านแม่ระวานมีแนวความคิดในการอนุรักษ์ต้นน้ำ ทรัพยากรป่าไม้ในรูปของป่าชุมชน สืบเนื่องมาจากเห็นสภาพป่าบริเวณรอบหมู่บ้านมีสภาพเสื่อมโทรม และยังไม่มีการประกาศเขตเพื่อการใช้ประโยชน์ที่ดินอย่างชัดเจน กอปรกับพื้นที่ป่าเป็นพื้นที่สาธารณะจึงได้มีการประกาศห้ามชาวบ้านถือครองที่ดินเป็นของตนเอง ในขณะนั้นได้มีการดำเนินฟื้นฟูป่าโดยการปลูกป่าจำนวน 10 ไร่ ไม้ที่ปลูกในช่วงนั้นคือ ไม้ยูคาลิปตัส ทั้งยังไม่มีการดำเนินการเพื่อจัดการป่าที่มีอยู่ให้เป็นป่าชุมชนที่ชัดเจน

ในปี พ.ศ. 2526 - 2527 พื้นที่ป่าผาด้อนซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน หรือพื้นที่ป่าชุมชนบ้านแม่ระวานในทุกวันนี้ ได้มีบริษัทเอกชนเข้ามาทำการสำรวจหินบริเวณป่าผาด้อน (ป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน) เพื่อทำการสัมปทานหินแกรนิต ผู้ใหญ่นิรันดร์ มูลมั่ง ซึ่งเป็นผู้ใหญ่บ้านในสมัยนั้น พร้อมทั้งผู้ใหญ่ประดิษฐ์ ศรีวิสัย ซึ่งเป็นผู้ทรงคุณวุฒิ ได้สังเกตเห็นว่าถ้าหากให้มีการสัมปทานทำหินแกรนิตแล้ว พื้นที่ป่าผาด้อน ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าที่ชาวบ้านแม่ระวาน และหมู่บ้านใกล้เคียงได้ใช้ประโยชน์ทั้งในด้านการหาของป่า และการเลี้ยงสัตว์ทั้งยังเป็นป่าต้นน้ำก็จะต้องถูกทำลายจนหมดสิ้น จึงได้มีการประชุมหารือกับชาวบ้านถึงผลกระทบที่จะตามมา และในขณะนั้นสภาตำบลยกกระบัตร์ นำโดยกำนันได้มีการประชุมสภาตำบลเพื่อขอหารือกับผู้ใหญ่บ้านในพื้นที่ตำบลยกกระบัตร์ โดยการให้บริษัทเอกชนเข้ามาสัมปทานหินแกรนิตในป่าผาด้อน แต่ผู้ใหญ่บ้านบ้านแม่ระวานไม่เห็นด้วย จึงมีการรวมตัวของชาวบ้านประท้วง ณ ที่ทำการสภาตำบลยกกระบัตร์ และที่ว่าการอำเภอสามเงา เรียกร้องให้มีการยกเลิกสัมปทานหินแกรนิตแต่ก็ไม่สามารถดำเนินการอะไรได้มาก

ในระหว่างนั้นแกนนำชาวบ้านนอกจากมีการปรึกษาหารือในหมู่บ้านแล้ว ก็ยังหาแนวร่วมในหมู่บ้านใกล้เคียงที่มีพื้นที่ติดต่อกันและมีการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าผาด้อนร่วมกัน ทำให้มีกลุ่มแนวร่วมเพิ่มขึ้น ได้แก่ บ้านแม่พริกบน บ้านแม่พริกกลุ่ม บ้านแม่เชียงรายกลุ่ม อำเภอแม่พริก จังหวัดลำปาง บ้านแม่ระวาน บ้านสองแคว บ้านหนองเชียงคานหมู่ที่ 6 บ้านหนองเชียงคานหมู่ที่ 11 ตำบลยกกระบัตร์ อำเภอสามเงา จังหวัดตาก ซึ่งเป็นวันเปิดรับสมัครสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร (ส.ส.) เป็นวันแรก คือวันที่ 2 มิถุนายน 2538 ชาวบ้านแม่ระวาน และแนวร่วมหมู่บ้านใกล้เคียงเกือบ 1,000 คน ได้ยกขบวนไปประท้วงและเรียกร้องให้มีการยกเลิกสัมปทาน มิให้มีการประมูลป่าผาด้อนโดยใช้เวลาในการประท้วงเกือบทั้งวันที่หน้าศาลากลางจังหวัดตาก จนกระทั่ง นายเกษม นาครัตน์ ผู้ว่าราชการจังหวัดในสมัยนั้นได้ประกาศยกเลิกมิให้มีการประมูลป่าผาด้อนในที่สุด และค่าใช้จ่ายในการประท้วงเรียกร้องได้มาจากการขายไม้เศรษฐกิจ คือ ยูคาลิปตัส ที่ชาวบ้านปลูกจำนวน 10 ไร่ และได้ถือเป็นจุดกำเนิดในการสร้างจิตสำนึกให้กับประชาชนหวงแหนพื้นที่ป่าผาด้อนจนนำไปสู่แนวคิดที่จะจัดตั้งเป็นป่าชุมชน

แต่ในขณะเดียวกันนอกเขตป่าชุมชน ซึ่งเป็นป่าผืนใหญ่ของป่าผาด้อน ที่ชาวบ้านแม่ระวานเป็นแกนนำ ในการคัดค้านการประมูลเพื่อสัมปทานหิน ถูกบุกรุกทำลายมากขึ้นเรื่อย ๆ ทั้งจากนายทุนในและนอกหมู่บ้าน รวมทั้งชาวบ้านจากหมู่บ้านใกล้เคียง ชาวบ้านในหมู่บ้านที่ขึ้นไปหาของป่า และเลี้ยงสัตว์ พบว่า ดินไม้ใหญ่ถูกลักลอบตัดเป็นจำนวนมาก จนเกือบหมด

จากการพูดคุยของชาวบ้านหลายครั้ง หากปล่อยให้มีการทำลายป่าอย่างนี้ต่อไปเรื่อย ๆ ป่าก็จะไม่เหลือซึ่งในที่สุดก็จะส่งผลกระทบต่อชาวบ้าน ทั้งความแห้งแล้งที่จะตามมา ประโยชน์

จากป่าที่เคยได้รับ เช่น เห็ด หน่อไม้ รวมทั้งเป็นสถานที่เลี้ยงวัวของชาวบ้านแม่ระวานและบ้านใกล้เคียงกว่า 2,000 ตัว ก็จะได้รับความสะดวก รวดเร็ว สาเหตุดังกล่าวทำให้ชาวบ้านเกิดสำนึกในการหวงแหนป่ามากขึ้น ขยายความรู้สึกหวงแหนจากป่าชุมชนของตนเองไปสู่ป่าผืนใหญ่ ยินดีและพร้อมใจกันที่จะร่วมกันอนุรักษ์ และฟื้นฟูป่าผืนป่าผืนนี้แต่ด้วยพื้นที่กว้างใหญ่กว่า 10,000 ไร่ แม้ว่าจะมีความพยายามเพียงใดก็ตาม ภารกิจดังกล่าว เกินกำลังของชาวบ้านแม่ระวานอยู่มาก ไม่สามารถที่จะดำเนินการตามลำพังได้

ความเป็นมาของแผนจัดการป่าชุมชนบ้านแม่ระวาน

ในปี พ.ศ. 2542 นายประดิษฐ์ ศรีวิสัย ได้รับเลือกให้เป็นผู้ใหญ่บ้านคนใหม่ และเป็นผู้ใหญ่บ้านคนที่ 15 ของหมู่บ้าน ได้สังเกตเห็นว่าหากปล่อยให้พื้นที่ป่าที่มีอยู่โดยไม่ได้รับการดูแลเอาใจใส่ อาจจะถูกทำลายเพิ่มขึ้น และอาจจะส่งผลกระทบต่อให้เกิดปัญหาความขัดแย้ง ในการถือครองที่ดิน จึงได้ส่งแกนนำหมู่บ้านที่ได้ร่วมกันเรียกร้องให้มีการยกเลิก การประมูลสัมปทาน หินแกรนิต จำนวน 12 คน โดยแบ่งเป็นคณะกรรมการหมู่บ้านแม่ระวาน จำนวน 10 คน และเป็นสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลกระบี่ตร จำนวน 2 คน เข้ารับการอบรมจัดการดูแลรักษาป่าชุมชน กับทางสำนักงานป่าไม้จังหวัดตาก ณ อุทยานแห่งชาติลานสาง เมื่อแกนนำทั้ง 12 คน กลับมา ได้มีการนำประเด็นป่าผืนป่าผืนนี้เข้าสู่ที่ประชุมคณะกรรมการหมู่บ้าน เพื่อจัดให้มีป่าชุมชน และมีคณะกรรมการป่าชุมชน เพื่อบริหารจัดการ โดยทางคณะกรรมการหมู่บ้านและชาวบ้านเห็นด้วย จึงได้มีการแต่งตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนบ้านแม่ระวานขึ้น และต่อมาได้มีการประกาศพื้นที่ป่าสาธารณะให้เป็นป่าชุมชน ของบ้านแม่ระวาน เมื่อวันที่ 5 เดือนมิถุนายน พ.ศ.2543 จำนวน 181 ไร่ โดยสำนักงานป่าไม้จังหวัดตาก ได้เข้ามาทำการรังวัดพื้นที่ และได้ออกเอกสารสิทธิ์ เป็นพื้นที่ป่าชุมชนของหมู่บ้านแม่ระวาน ที่ต้องช่วยกันดูแลรักษา

จากผลการดำเนินงานที่ผ่านมาจากปี พ.ศ. 2543 ที่เริ่มจัดตั้งป่าชุมชน บ้านแม่ระวาน ทำให้ป่าชุมชนบ้านแม่ระวานได้รับการคัดเลือกจากสำนักงานป่าไม้จังหวัดตาก และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เข้าร่วมประกวดป่าชุมชนในระดับต่าง ๆ ซึ่งได้รับรางวัลต่าง ๆ ดังนี้

1. รางวัลชนะเลิศระดับภาค จากการประกวดป่าชุมชน โครงการกล้าไม้เยี่ยมจากบริษัท ไฟฟ้าราชบุรีโฮมดิง จำกัด (มหาชน) ในปี พ.ศ. 2544 ต่อมาในปี พ.ศ.2545 สำนักงานป่าไม้จังหวัดตากได้ออกเอกสารสิทธิ์เป็นป่าชุมชน ของหมู่บ้านแม่ระวานเพิ่มเติมเป็นแปลงที่ 2 พื้นที่จำนวน 575 ไร่ และได้รับรางวัลชนะเลิศ การประกวดป่าชุมชนระดับเขต จากหน่วยส่งเสริมป่าชุมชน ในปี พ.ศ. 2545 รวมทั้งได้รับรางวัลอาหารป่าดีเด่นจากกรมป่าไม้

2. ต่อมาในปี พ.ศ.2544 สำนักป่าไม้จังหวัดตาก ได้ออกเอกสารสิทธิ์เป็นป่าชุมชนของหมู่บ้านแม่ระวานเพิ่มเติมเป็นแปลงที่ 3 พื้นที่จำนวน 260 ไร่ คณะกรรมการป่าชุมชนบ้านแม่ระวาน จึงได้ดำเนินกิจกรรม ขยายเครือข่าย เพื่อต้องการมีส่วนร่วม และกระตุ้นสำนึกให้กับชุมชนรอบป่าผาด้อน และจัดตั้งเป็นเครือข่ายอนุรักษ์ป่าผาด้อน ได้รับการหนุนเสริมจากสำนักงาน สกว.ภาค โดยใช้กระบวนการวิจัย เป็นเครื่องมือในการสร้างจิตสำนึกของชุมชนต่าง ๆ รอบป่าผาด้อน และในปี พ.ศ.2549 ทางกรมป่าไม้ได้อนุมัติป่าชุมชน ป่าผาด้อน ตามหนังสือ กรมป่าไม้ที่ ทส 1605.2/12161 ลงวันที่ 13 กันยายน 2549 โดยมีพื้นที่ป่า 15,400 ไร่

3. ในปี พ.ศ. 2550 ป่าชุมชนบ้านแม่ระวาน ได้รับรางวัลชนะเลิศการประกวดป่าชุมชนระดับจังหวัดตาก จากองค์การบริหารส่วนตำบลจังหวัดตากและได้รับพระราชทานธง “พิทักษ์ป่าเพื่อรักษาชีวิต” ชั้นที่ 1 จากสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ประจำปี 2551 รวมทั้งได้รับเลือกให้เป็นหมู่บ้านต้นแบบ ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

จากรางวัลที่ได้รับ ทำให้คณะกรรมการป่าชุมชน และชาวบ้านได้ตระหนักถึงภารกิจที่สำคัญ ให้การอนุรักษ์และรักษาทรัพยากรป่าไม้ให้มีความอุดมสมบูรณ์อย่างยั่งยืน ซึ่งในปัจจุบันป่าชุมชนบ้านแม่ระวานและผืนป่าผาด้อน ถือเป็นทรัพยากรป่าไม้อันล้ำค่า เป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติที่ไม่มีวันหมด เป็นแหล่งสร้างรายได้ให้กับประชาชนจากการเก็บของป่าขาย จากการร่วมกันอนุรักษ์ และดูแลรักษาป่าผืนนี้ทำให้เกิดการอนุรักษ์ และดูแลป่าไม้อย่างจริงจังและยั่งยืน เหมือนคำกล่าวที่ว่า “ระบบนิเวศน์ อันยิ่งใหญ่ที่ธรรมชาติสร้างไว้ ทรัพยากรป่าไม้อ้อมค้ำรงอยู่ได้ แม้ไม่มีมนุษย์ แต่มนุษย์จะค้ำรงอยู่ได้อย่างไร ถ้าหากปราศจากซึ่ง ทรัพยากรป่าไม้

เรียนรู้จากชุมชนต้นแบบ

เมื่อต้นเดือน สิงหาคม พ.ศ. 2544 คณะกรรมการอนุรักษ์ป่าบ้านแม่ระวาน (ชื่อเรียกในขณะนั้น) ได้ไปศึกษาดูงาน การจัดการป่าต้นน้ำที่บ้านทุ่งยาว หมู่ 7 ตำบลศรีบัวบาน อำเภอเมืองจังหวัดลำพูน นอกจากแนวคิดที่จะนำมาปรับใช้กับการจัดการป่าชุมชนของบ้านแม่ระวานแล้ว ยังได้เรียนรู้ว่าการจัดการป่าโดยเฉพาะป่าที่มีพื้นที่กว้างใหญ่ มีอาณาเขตติดกันหลายชุมชน จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีความร่วมมือกับชุมชน ในลักษณะเครือข่ายชุมชน จึงเกิดแนวคิดที่จะขยายเครือข่ายชุมชนรอบป่าผาด้อน ให้มามีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ และฟื้นฟูป่าผาด้อน จากสิ่งที่กล่าวมาข้างต้น ทางชุมชนแม่ระวานได้ดำเนินการขยายเครือข่าย เพื่อต้องการมีส่วนร่วม และกระตุ้นสำนึกให้กับชุมชนรอบป่าผาด้อน และจัดตั้งเป็นเครือข่ายอนุรักษ์ป่าผาด้อน โดยได้รับการหนุนเสริมจากสำนักงาน สกว.ภาค โดยใช้กระบวนการวิจัยเป็นเครื่องมือในการสร้างสำนึกของชุมชนทั้ง 7 ชุมชน ซึ่งผลจากการดำเนินการวิจัยทาง 7 ชุมชนได้ร่วมกันสำรวจข้อมูลสภาพป่าผาด้อน พบว่าสภาพป่าผาด้อน ซึ่งเป็นป่าผืนใหญ่ ถึงแม้ว่าจะมีการขยายเครือข่ายชุมชนรอบป่าต้นน้ำห้วย

แม่ระวาน แต่กระบวนการในการดูแลรักษา ซึ่งสามารถทำได้ในระดับหนึ่ง พบว่า สภาพป่าถูกทำลายไปมาก ไม้ใหญ่บริเวณป่าต้นน้ำของแม่ระวานถูกตัดไปมาก ทำให้พื้นที่ป่าแห้งแล้ง และไม่สามารถกักเก็บน้ำได้ ในช่วงหน้าแล้ง ทำให้น้ำในลำห้วยแม่ระวานแห้ง บวกกับสภาพดินเป็นดินทราย และไม้ใหญ่ไม่มีให้อุ้มน้ำไว้ และพันธุ์ไม้บริเวณต้นน้ำที่สามารถกักเก็บน้ำได้มากไม่สามารถเจริญเติบโตได้ และในช่วงหน้าฝนทำให้เกิดน้ำหลากลงมาท่วมบริเวณหมู่บ้าน

จากสภาพปัญหาที่เกิดขึ้น ทางกลุ่มแกนนำอนุรักษ์ป่า ได้ร่วมกันวางแผนในการฟื้นฟูระบบนิเวศ และความหลากหลายของป่าแม่ระวาน เพื่อให้สามารถใช้ประโยชน์ได้บวกกับหากความแห้งแล้งของป่าเพิ่มความรุนแรงมากขึ้น ปัญหาที่เกิดขึ้นในเรื่องการสัมปทานป่าที่ผ่านมามีเป็น โอกาสของบริษัทหันมาสัมปทานไปโดยง่าย จากเหตุที่กล่าวมากลุ่มแกนนำได้ร่วมกันวางแผนเป้าหมายของการดำเนินงาน คือ การฟื้นฟูและการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ และบริเวณสองฟากลำห้วยแม่ระวาน ตั้งแต่บริเวณป่าต้นน้ำ ซึ่งเป็นจุดเหนือสุด ไหลลงมาเรื่อย ๆ ตามเส้นลำห้วยแม่ระวาน โดยการจัดทำฝายกั้นน้ำแบบธรรมชาติ แบบกึ่งถาวร และแบบถาวร ตามสภาพความลาดชันของพื้นที่ เนื่องจากสภาพป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน ก่อนช่วงชัน ถ้าหากไม่สร้างฝายชะลอความเร็วของน้ำ เมื่อถึงฤดูน้ำหลาก น้ำไม่ซึมลงดิน ดินขาดความชุ่มชื้น ต้นไม้โตไม่เต็มที่ อีกทั้งน้ำยังพัดพาเอาตะกอนใบไม้ เศษไม้แห้งลอยไปที่อ่างเก็บน้ำ ของอ่างเก็บน้ำแม่ระวาน ทำให้อ่างตื้นเขินเร็วขึ้น และจากการได้ไปศึกษาเรียนรู้การดูแลรักษาป่า การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า กับทางสำนักงานป่าไม้จังหวัดตาก ณ อุทยานแห่งชาติลานสาง และได้นำองค์ความรู้ ทฤษฎีเกี่ยวกับรักษาป่าต้นน้ำ กล่าวคือ หากต้องแก้ปัญหาภัยแล้งต้องสร้างฝายชะลอน้ำ ซึ่งวัตถุประสงค์ของการสร้างฝายดังนี้

1. เพื่อชะลอความเร็วของน้ำที่ไหลจากที่สูงลงสู่ดินด้านล่าง
2. เพื่อเก็บความชุ่มชื้นไว้กับพื้นดิน
3. เพื่อกรองเศษกิ่งไม้แห้งใบไม้แห้ง ดินเลน ที่ไหลมากับน้ำส่งสู่อ่างเก็บน้ำด้านล่าง
4. เพื่อเป็นแหล่งน้ำอุปโภค บริโภคและการเกษตร

การจัดการสภาพป่าและฟื้นฟูระบบนิเวศของป่าต้นน้ำ และบริเวณสองฟากลำห้วยแม่ระวานในการดำเนินกิจกรรม ได้กำหนดเป้าหมาย คือการมุ่งเน้นไปที่การฟื้นฟูระบบนิเวศให้มีความมั่นคงดั้งเดิม และการสร้างความชุ่มชื้นให้ผืนดิน ทั้งเป็นการสร้างแหล่งซับน้ำธรรมชาติที่มีความยั่งยืน โดยมีขั้นตอนในการดำเนินกิจกรรมดังนี้

- 1) ประสานงานกลุ่มแกนนำชาวบ้านที่อยู่รอบบริเวณฝิ่นป่าต้นน้ำแม่ระวาน จำนวน 6 ชุมชน เจ้าหน้าที่จัดการหน่วยต้นน้ำ และบริเวณสองปากลำห้วยแม่ระวาน
- 2) วางระบบการจัดทำฝายบริเวณป่าต้นน้ำแม่ระวาน โดยแยกเป็น
 - 2.1) ฝายผสมผสานแบบภูมิปัญญาชาวบ้าน 300 แห่ง
 - 2.2) ฝายผสมผสานแบบไม้ไผ่ 20 แห่ง

“ชาวบ้านแม่ระวานสร้างฝายกันตลอดทั้งปี นอกจากฤดูน้ำหลากแล้ว เมื่อมีเวลาว่างเว้นจากการทำนา ก็จะขึ้นไปยังป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน เพื่อซ่อมแซมฝายเก่าที่ชำรุด เนื่องจากใช้วัสดุธรรมชาติในการสร้าง จึงต้องหมั่นดูแลรักษาในระยะหลังนี้เราก็เปลี่ยนแปลงบางส่วน โดยการใช้หินก้อนจากที่อื่น นำมาใช้แทนวัสดุธรรมชาติบ้าง ข้อดีของการใช้หินก้อนในการทำฝายชะลอน้ำก็คือ ความแข็งแรงของตัวฝายไม่พังเสียหาย ข้อเสียคือ ต้องเสียเงินซื้อ ซึ่งก็ไม่ใช่ว่าปัญหาใหญ่อะไร เพราะเราได้รับความอนุเคราะห์จากหน่วยงานต่าง ๆ ที่ได้เห็นเรามีความตั้งใจทำกันจริง นำหินก้อนมาให้แต่ละปีก็มากพอสมควร และยังมีงบบริจาคถวายเป็นพระราชกุศล ทำฝายถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อสืบสานศาสตร์พระราชานูรักษ์ ดิน น้ำ ป่า” (กิตติพงษ์เมืองแก่น, 2560)

การสร้างฝาย นั้นจะแตกต่างกันออกไปตามสภาพความเหมาะสมของพื้นที่ การสร้างฝายชะลอน้ำลำห้วยสาขาของบ้านแม่ระวาน แบ่งออกเป็น 3 ประเภท ดังนี้

1. ฝายต้นน้ำลำธารแบบท่อน้ำดินเบื้องต้น หรือที่เรียกว่าฝายแมว เป็นการก่อสร้างด้วยวัสดุธรรมชาติที่มีอยู่ในที่แห่งนั้น ผสมผสานกันระหว่างกิ่งไม้ ไม้ล้ม หนาบด้วยก้อนหินขนาดต่าง ๆ ตามแต่จะหาได้ในลำห้วย เป็นการก่อสร้างแบบง่าย ๆ ก่อสร้างในบริเวณตอนบนของลำห้วย หรือร่องน้ำ ต่างสามารถตัดตะกอนและชะลอการไหลของน้ำ เพิ่มความชุ่มชื้นบริเวณรอบ ๆ ฝายได้เป็นอย่างดี การสร้างฝายต้นน้ำลำธารแบบท่อน้ำดิน สามารถทำได้หลายวิธี เช่น ท่อนไม้หนาบด้วยถุงบรรจุทราย ท่อนไม้หนาบด้วยหินไม้ไผ่ขัดสานหนาบด้วยทรายซีเมนต์ วิธีการนี้สิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายน้อยมาก หรืออาจไม่มีค่าใช้จ่ายเลย นอกจากค่าแรงงานเท่านั้น ซึ่งเป็นวิธีการที่ปฏิบัติตาม ๆ กันมาของชุมชนที่อยู่ใกล้แหล่งต้นน้ำ ข้อดีของฝายชนิดนี้คือ ราคาถูก แต่อายุการใช้งานไม่ยาวนาน ต้องซ่อมแซมกันบ่อย ซึ่งเป็นข้อเสียของฝายชนิดนี้

2. ฝายชะลอน้ำ ต้นน้ำลำธารแบบเรียงด้วยหิน ก่อสร้างด้วยหินเรียงเป็นผนังกันน้ำ สร้างบริเวณตอนกลาง และตอนล่างของร่องน้ำจะสามารถ ตักตะกอน และกักเก็บน้ำได้บางส่วน ข้อดีของฝายชนิดนี้คือ อายุการใช้งานทนทานมาก ข้อเสียคือ หินชนิดนี้ต้องหาซื้อมาจากภายนอกจะมีราคาค่อนข้างสูง

3. ฝ่ายต้นน้ำลำธารแบบคอนกรีตเสริมเหล็ก (แบบถาวร) เป็นการก่อสร้างแบบถาวร ส่วนมากจะดำเนินการบริเวณตอนปลายของลำห้วย หรือร่องห้วย จะสามารถตัดตะกอนและเก็บกักน้ำในฤดูแล้งได้ดี

นอกจากความรู้และวิธีการสร้างฝายชะลอน้ำ และวิธีการรักษาป่าแล้ว ยังเรียนรู้การป้องกันไฟป่าด้วย สาเหตุหลักที่งานอนุรักษ์ไม่สำเร็จคือ ไฟป่า และสาเหตุหลักของไฟป่าคือ ชาวบ้าน กล่าวคือ ชาวบ้านในอดีตเชื่ออย่างหนึ่งว่า หากจุดไฟเผาป่า จะทำให้หน่อไม้ ผักหวาน เห็ดเผาะ จะเกิดการแตกหน่อใหม่ขึ้นมา ซึ่งเป็นความเชื่อที่ไม่ถูกต้อง ซึ่งชาวบ้านแม่ระวาน เข้าใจในเรื่องนี้เป็นอย่างดี

ถ้าเราจุดไฟเผาป่า เพื่อต้องการแก้ไขหน่อไม้ ผักหวาน เห็ดเผาะ ให้เกิดหน่อใหม่ ยอดใหม่ขึ้นมาเยอะ ๆ แต่ลองคิดความมันคุ้มกันหรือไม่ เราจะต้องเสียอะไรไปอีกก็อย่าง เพียงเพื่อให้ได้แค่อาหารเพียงไม่กี่ชนิด แต่เราต้องเสียสัตว์เล็กสัตว์น้อย ที่มันหนีไฟป่าไม่กี่บ้านมันโดยเผาไปแล้ว ที่สำคัญไปกว่านั้น คือ ต้นไม้ที่กำลังเติบโต การแผ่กิ่งก้านสาขาที่ต้องชะงัก หรือไม่ต้นไม้ก็แห้งเหี่ยวตายไปเนื่องจากถูกไฟเผา ปีหนึ่งไม่รู้จักกี่ต้น ต้นไม้หนึ่งต้น กว่าจะเจริญเติบโตต้องใช้ เวลาไม่ต่ำกว่า 5 ปี 10 ปี แทนที่เราจะได้ประโยชน์จากต้นไม้ กลับโดนเผาเพื่อต้องการอาหารจากป่าที่ไม่ถูกต้องนัก (ประดิษฐ์ ศรีวิสัย, 2560)

ข้อความข้างต้นนี้ เป็นสิ่งที่อดีตผู้ใหญ่บ้าน ประดิษฐ์ ศรีวิสัย ได้พูดไว้เพื่อสร้างจิตสำนึกให้ชาวบ้านได้ตระหนักถึงคุณค่าของทรัพยากรป่าไม้ในขณะนั้น ดำรงตำแหน่งอยู่

ไฟป่า คือ ไฟที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ แล้วไหม้ลุกลามไปทั่วบริเวณป่า โดยปราศจากการควบคุม แบ่งชนิดของไฟเป็น 3 ชนิด คือ

1. ไฟผิวดิน เกิดจากการเผาไหม้ของวัชพืช เศษไม้ ที่อยู่บนผิวดิน ลุกลามไปตามผิวดินนั้น
2. ไฟใต้ผิวดิน เกิดจากการไหม้ของอินทรีย์วัตถุ เศษไม้ ตอไม้ หรือส่วนที่อยู่ใต้ผิวดิน ไฟชนิดนี้เกิดแล้ว ดังยาก และมักจะเกิดพร้อมกับไฟผิวดิน

3. ไฟเรือนยอด คือไฟที่ไหม้ตามกิ่งไม้ ส่วนที่อยู่เหนือพื้นดินของพุ่มไม้ และไม้ยืนแห้งตาย

“ในการอนุรักษ์ป่านั้น สิ่งที่สำคัญ และจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องมีการป้องกันไฟป่าให้ได้ผลอย่างแท้จริง ก่อนจะถึงหน้าฤดูแล้งของทุกปี จะต้องมีการป้องกันไฟป่า โดยการทำแนวกันไฟเป็นวิธีป้องกันไฟป่าที่ลงทุนน้อยมากและง่ายต่อการปฏิบัติ โดยอุปกรณ์ที่ใช้มีเพียงไม้กวาดกับแรงงานเท่านั้นในการทำแนวป้องกันไฟป่า คือ การสกัดกั้นการลุกลามของไฟโดยการกวาดใบไม้ใบหญ้าให้เป็นแนวทางกว้างประมาณ 5-6 เมตร ซึ่งการทำแนวกันไฟนี้จะได้รับความร่วมมือจากชาวบ้านเยาวชน และเด็กในชุมชนร่วมมือกัน” (ประดิษฐ์ ศรีวิสัย, 2560)

นอกจากการสร้างแนวกันไฟแล้ว ชุมชนบ้านแม่ระวานได้ตระหนักถึงปัญหาต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้นกับผืนป่าและสร้างความเสียหายให้กับสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะผืนป่าชุมชนที่มีขนาดใหญ่ ประกอบกับช่วงหน้าแล้ง ต้นไม้ได้ทิ้งใบทำให้เป็นเชื้อเพลิงได้เป็นอย่างดี ดังนั้น ชุมชนได้ถอดบทเรียนให้ความรู้ และสร้างความเข้าใจกับคนในชุมชนตลอดมา ให้รู้ถึงโทษของไฟป่า และความเสียหายอย่างใหญ่หลวงจากไฟป่า คณะกรรมการป้องกันไฟป่าชุมชนบ้านแม่ระวาน จึงได้ประชุมและออกกฎกติกา ให้คนในชุมชนได้รับทราบโดยทั่วกันมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2545 จนถึงปัจจุบัน

กฎระเบียบการป้องกันไฟป่า

1. ห้ามจุดไฟเผาป่าทุกฤดูกาล
2. ห้ามก่อไฟในผืนป่า ถ้าก่อประกอบอาหาร จะต้องดับให้สนิทก่อนออกจากป่าทุกครั้ง
3. ถ้าใครละเมิดกฎระเบียบจะต้องถูกปรับครั้งละ 2,000 บาท หรืออาจดำเนินคดีตาม

กฎหมาย

4. ทุกคนต้องปฏิบัติตามกฎระเบียบอย่างเคร่งครัดและเสมอภาคกัน

3. ผลการอนุรักษ์ ป่าฟื้นฟู และพัฒนา ป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน โดยการมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร อำเภอสามเงา จังหวัดตาก

การอนุรักษ์ป่าต้นน้ำส่งผลต่อป่าชุมชนอย่างไร

เครือข่ายป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน ในการดูแลรักษาป่าต้นน้ำเกิดจากการรวมตัวกันของ 5 หมู่บ้าน ที่อยู่รวมผืนป่าต้นน้ำและป่าชุมชน มีหมู่ที่ 4 บ้านสองแคว หมู่ที่ 6 บ้านหนองเชียงคา หมู่ที่ 11 บ้านหนองเชียงคาใต้ หมู่ที่ 12 บ้านสองแควพัฒนา โดยมีหมู่ที่ 5 บ้านแม่ระวาน เป็นที่ตั้งของสภาตำบลยกกระบัตร และเป็นแกนนำในการจัดตั้งคณะกรรมการบริหารจัดการป่าต้นน้ำ การอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ เพื่อสร้างแหล่งกักเก็บน้ำธรรมชาติ สร้างระบบการใช้กฎกติกาใช้น้ำร่วมกันภายในหมู่บ้านและระหว่างหมู่บ้าน การเกิดวิกฤตที่ผ่านมาทั้งการแย่งกันใช้น้ำ วิกฤตน้ำไม่มีในฤดูแล้ง ป่าต้นน้ำ และป่าชุมชนถูกบุกรุก การเพิ่มพื้นที่การเกษตร จึงเกิดการรวมตัวกันของชุมชนในการฟื้นฟูป่าที่เป็นแหล่งกักเก็บน้ำ ทำให้ป่าชุมชนมีสภาพอุดมสมบูรณ์มากขึ้น ผลผลิตจากป่าชุมชน และการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนของตนเองด้วย อีกทั้ง ได้รับความร่วมมือ จากภาครัฐในพื้นที่ที่ให้ความสำคัญเกี่ยวกับป่าชุมชน เช่น การป้องกันไฟป่า การสร้างฝายชะลอน้ำ ป่าชุมชนเป็นปฏิบัติการหนึ่งของการจัดการลุ่มน้ำ เป็นวิธีปฏิบัติ และเป็นการปรับตัวของการจัดการทรัพยากรภายในชุมชน ในการช่วยลดปัญหาความยากจนและความเหลื่อมล้ำทางสังคมของคนในชุมชน จากการถูกแย่งชิงจากกลุ่มบุคคลภายนอก และเป็นแนวทางหนึ่งในการรักษาพื้นที่ป่าและความสมบูรณ์ของระบบนิเวศป่า เพื่อให้ระบบนิเวศคงความสมดุล เนื่องจากเป็นกลไกที่สำคัญที่เป็นช่องทางให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วม ในการอนุรักษ์ฟื้นฟู ให้ป่ามีความสมบูรณ์เพิ่มขึ้น

“ ในอดีตพื้นที่แม่ระวานแห่งนี้ชาวบ้านนิยมปลูกพืชเชิงเดี่ยว เช่น ข้าวโพด มันสำปะหลัง ก่อนจะขยายพื้นที่จนเกิดปัญหาเรื่องแหล่งน้ำที่ไม่เพียงพอ และด้วยสภาพพื้นที่ที่เป็นดินทราย ภูเขาแหล่งต้นน้ำเป็นหินแกรนิต เมื่อเกิดภัยแล้ง จึงเท่ากับซ้ำเติมชาวบ้าน เราจึงมาปรึกษารื้อกัน ปรับตัวเปลี่ยนแนวคิดจากเดิมที่เคยใช้น้ำเพียงอย่างเดียวก็หันมาให้ความสำคัญกับการสร้างป่า สร้างต้นน้ำ สร้างฝายชะลอน้ำ แก้มลิงกักเก็บน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้งเพื่อเป็นแหล่งน้ำสำรองของชุมชน ชาวบ้านเราเชื่อว่าน้ำต้องซึมลงในใต้ดิน น้ำทุกวันนี้ก็มาจากพื้นที่ป่าต้นน้ำบนเขา มาจากป่าต้นน้ำที่เราทำฝายชะลอน้ำ น้ำถูกเก็บใต้ดิน สร้างความชุ่มชื้นให้กับป่าชุมชนของเรา และชาวบ้านทางปลายน้ำก็ยังได้ผลประโยชน์ จากน้ำที่ชุมชนได้ร่วมกันบริหารจัดการ” (พงษ์สิรินนทชัย , 2559)

ลักษณะนิสัยของคนในชุมชน

จากการใช้ประโยชน์จากป่าต้นน้ำของแม่ระวาน ของชาวบ้านทั้งอุปโลก และบริโลก ของชาวบ้านบริเวณรอบผืนป่า แสดงถึงความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น ระหว่างชาวบ้านกับป่าผืนนี้ในการดำเนินชีวิตของคนบริเวณนี้ ภายในหนึ่งวันล้วนแต่มีความเกี่ยวข้องกับผืนป่าผืนนี้ ตั้งแต่เช้าจรดเย็น ชาวบ้านจึงเกิดความหวงแหนผืนป่าผืนนี้ เป็นสิ่งล้ำค่าที่อยู่คู่กับชุมชนบริเวณนี้ มาตั้งแต่อดีต เหมือนมรดกจากบรรพชน ชาวบ้านเล็งเห็นถึงความสำคัญของป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน ที่ทำหน้าที่ในการผลิตและใช้ชีวิตกับชุมชน จากความอุดมสมบูรณ์ที่ป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน มีให้กับชาวบ้านบริเวณรอบป่า ชาวบ้านจึงใช้ชีวิตพึ่งพิงอยู่กับป่าเรื่อยมา โดยไม่มีความจำเป็นที่ต้องแย่งชิงผลประโยชน์ที่ป่าผืนนี้ให้แต่อย่างใด ชาวบ้านบริเวณนี้จึงมีการช่วยเหลือกันเรื่อยมา จะเห็นได้ชัดเจนในหมู่บ้านแม่ระวานที่มีการช่วยงานในลักษณะเอาแรงกัน ตั้งแต่อดีตจนปัจจุบัน จากการช่วยเหลือกันเป็นการสร้างนิสัยที่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตนของชาวบ้าน จากลักษณะดังกล่าวนี้พิสูจน์ให้เห็นได้ชัดเจนที่สุดกับเหตุการณ์เรียกร้องความเป็นธรรมในการสัมปทานแร่บริเวณป่าผืนนี้หรือป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน ชาวบ้านได้ร่วมมือกันในการเรียกร้องโดยการเสียดสละ ทั้งทรัพย์สินและแรงงานในการเรียกร้องในครั้งนั้น จนประสบความสำเร็จในครั้งนั้น ชาวบ้านที่เข้าร่วมในการเรียกร้อง ได้เห็นพลังในการร่วมมือกันก็คือความสามัคคี จนกลายเป็นพลังของชาวบ้านในบริเวณนี้เรื่อยมา จนถึงปัจจุบัน จะเห็นได้ว่าการให้ความร่วมมือของชาวบ้านในงานสาธารณะต่าง ๆ หรือการให้ความร่วมมือกับงานต่าง ๆ ของทางราชการที่ชาวบ้านมิให้เรื่อยมาจนมีคำพูดติดปากคนบ้านแม่ระวานว่า “คนบ้านเราแตกต่างด้านความคิดแต่ไม่แตกแยกในหมู่บ้าน” เป็นการพิสูจน์ความสามัคคีในชุมชนนั่นเอง จากพฤติกรรมดังกล่าวนี้ ชาวบ้านแม่ระวานเรียกพฤติกรรมนี้ว่า “ชาตินิยมชุมชน”

สรุปได้ว่า ชีวิตของคนแม่ระวาน ก่อนข้างผูกพันและมีการพึ่งพิงธรรมชาติ กล่าวคือ คนบ้านแม่ระวานใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่อย่างจำกัดในชุมชนได้อย่างคุ้มค่า ทรัพยากรที่กล่าวถึง คือ ป่า ดิน น้ำ สิ่งเหล่านี้ก่อให้เกิดปฏิสัมพันธ์กัน ในชีวิตประจำวัน ขนบธรรมเนียม ประเพณีความเชื่อ การทำมาหากินของคนในชุมชน นอกจากนี้ ผู้ศึกษายังได้เห็นความสัมพันธ์ในสังคมบ้านแม่ระวานที่มีความสามัคคี เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตน อันสืบเนื่องมาจากประวัติศาสตร์ ของชาวบ้านที่ได้รวมตัวกันเรียกร้อง คัดค้านในการสัมปทานผืนป่าผาด่อนเมื่อครั้งอดีต จากเหตุการณ์ดังกล่าว ทำให้ชาวบ้านแม่ระวาน และแกนนำในครั้งนั้น เห็นพลังของความสามัคคี และความร่วมมือของชุมชน และกลายมาเป็นนิสัยประจำหมู่บ้านแม่ระวาน ตั้งแต่นั้นมา

บทที่ 5

สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

งานวิจัย เรื่องการอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน โดยการมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร อำเภอสามเงา จังหวัดตาก โดยผู้วิจัยได้ใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ ได้มาจากการวิเคราะห์ผลการศึกษาโดยใช้แบบสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วมแบบสัมภาษณ์ และแบบสนทนากลุ่ม โดยผู้วิจัยได้เจาะจงคัดเลือกผู้นำชุมชน ซึ่งเป็นตัวแทนของกลุ่มประชากร ตำบลยกกระบัตร เป็นผู้ร่วมวิจัย ผู้วิจัยได้ทำการวิจัย เพื่อศึกษาแบบแผนการอนุรักษ์ ฟื้นฟู ป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน อันนำไปสู่การพัฒนา การมีส่วนร่วมของชุมชน โดยสรุปได้ดังนี้

สรุปผลการวิจัย

ตอนที่ 1 ข้อมูลทั่วไปของสภาพบริบทชุมชนบ้านแม่ระวาน

1. ความเป็นมาของพื้นที่ศึกษา

ตำบลยกกระบัตร ได้ชื่อนี้มาจากเมื่อสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชดำรงตำแหน่ง หลวงยกกระบัตรเมืองตาก ได้ยกกองทัพขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ เพื่อปราบกบฏและระหว่างทาง ได้มาพักแรม ณ บริเวณที่แห่งนี้ ซึ่งปัจจุบัน คือ ที่ตั้งของตำบลยกกระบัตร บ้านแม่ระวานหมู่ที่ 5 ซึ่งเป็นที่ตั้งของตำบลยกกระบัตร อยู่ทางทิศเหนือของอำเภอสามเงา ห่างจากที่ว่าการอำเภอสามเงา ประมาณ 20 กิโลเมตร มีประชากรทั้งสิ้น 541 คน เป็นชาย 203 คน เป็นหญิง 311 คน มีจำนวนครัวเรือน 144 ครัวเรือน มีพื้นที่ 1,868 ไร่ เป็นพื้นที่ทำกินประมาณ 1,500 ไร่ ชาวบ้านส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ภายในชุมชนมี วัด สถานีนามัย โรงเรียนสังกัด สปอ.สามเงา สถานีตำรวจประจำตำบลยกกระบัตร ลักษณะเด่นของชุมชนนี้ คือ มีวิถีชีวิตที่พึ่งพิงธรรมชาติมาก มีสาธารณูปโภคครบครัน แต่ก็ปรับตัวให้พึ่งพิงธรรมชาติมากกว่าพึ่งพิงเทคโนโลยีที่ทันสมัยเพียงอย่างเดียว

2. ลักษณะทางกายภาพ/ภูมิประเทศ

ข้อมูลทั่วไปของชุมชนบ้านแม่ระวาน ตั้งอยู่หมู่ที่ 5 ซึ่งเป็นสถานที่ตั้งของตำบลยกกระบัตร ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของอำเภอสามเงา จังหวัดตาก ห่างจากที่ว่าการอำเภอประมาณ 25 กิโลเมตร บ้านเรือนส่วนใหญ่ จะตั้งรายล้อมแม่น้ำวังที่ไหลผ่านหมู่บ้าน แม่น้ำมีความยาว 1,500

เมตร และไหลไปบรรจบกันกับแม่น้ำปิง ที่ผ่านปากวัง อำเภอบ้านตาก นอกจากนี้ยังมีลำห้วยสาขา ตั้งแต่ฝายจนถึงแม่น้ำวัง ยาวประมาณ 4,000 เมตร มีพื้นที่ป่าชุมชนของหมู่บ้าน ซึ่งเป็นป่าเต็งรัง 181 ไร่

3. เศรษฐกิจของหมู่บ้านแม่ระวาน

อาชีพหลัก คือ การทำนา ชาวบ้านจะทำนากันปีละ 1 ครั้ง และเนื่องจากดินในที่นาของบ้านแม่ระวาน มีความอุดมสมบูรณ์มาก การทำนาปีละครั้งก็เพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือน นอกฤดูทำนาชาวบ้านจะมีอาชีพเสริม เพื่อหารายได้ เช่น ปลูกพืชอายุสั้นในที่นา ปลูกผักหลุมอยู่ในภายใต้บริเวณไร่บ้าน ชาวบ้านแม่ระวาน ดำเนินชีวิตกันอย่างเรียบง่าย ไม่กินกินได้ ไม่ใช้เงินมี ไม่ไฟฟ้าน้ำประปาเข้าบ้าน การดำเนินชีวิต จึงไม่ต้องดิ้นรนในการหาเงินทองให้มากนัก

นอกจากนี้ หมู่บ้านแม่ระวานยังมีการรวมกลุ่มอาชีพหลายกลุ่ม เช่น กลุ่มโฮมสเตย์ กลุ่มโรงสีข้าวชุมชน กลุ่มธนาคารต้นไม้ แหล่งท่องเที่ยวตามธรรมชาติในชุมชน ได้แก่ 1) ป่าผาด้อน (เป็นป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน) 2) ป่าชุมชนบ้านแม่ระวาน 3) การเกษตรปลอดสารพิษ (ป่าผสมผสาน)

4. สังคม

สังคมในหมู่บ้าน เป็นสังคมแบบเครือญาติ มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน สังเกตได้จากการทำการเกษตร ซึ่งก็ยังมี การลงแขก ช่วยเหลือซึ่งกันและกันระหว่างเครือญาติ ในกรณีที่แรงงานในครอบครัวมีไม่พอ ก็จ้างแรงงานจากภายนอก หรือหมู่บ้านข้างเคียง หมู่บ้านมีโรงเรียน 1 แห่ง มีสถานีอนามัย มีวัด มีสถานีตำรวจประจำตำบลยกกระบัตร นอกจากนี้ในหมู่บ้านยังมีการจัดตั้งกองทุนหลายกลุ่ม เช่น กองทุนอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ กลุ่มออมทรัพย์ เป็นต้น อดิศักดิ์ชุมชน (จุดเด่น) เป็นหมู่บ้านเศรษฐกิจพอเพียง

5. ภูมิปัญญาพื้นบ้านเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ

ภูมิปัญญาพื้นบ้านเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ วิถีชีวิตของชุมชนบ้านแม่ระวานผูกพันพึ่งพิงธรรมชาติมาก กล่าวคือ คนบ้านแม่ระวานใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดในชุมชนได้อย่างคุ้มค่า ทรัพยากรธรรมชาติที่กล่าวคือ ดิน น้ำ และป่า สิ่งเหล่านี้ก่อให้เกิดความสัมพันธ์กันในชีวิตประจำวัน ประเพณีความเชื่อ ขนบธรรมเนียม การดำรงชีพของคนในชุมชน นอกจากนี้ ผู้ศึกษายังได้เห็นความสัมพันธ์ในสังคมบ้านแม่ระวาน ในการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับป่า อธิบายได้ว่า หมอธรรม (มรรคทายกวัด) คือผู้มีหน้าที่ติดต่อกับวิญญาณ และเป็นผู้ทำหน้าที่เชื่อมศาสนา ทั้งทางศาสนา และที่เกี่ยวกับชีวิตประจำวันของชาวบ้าน หมอธรรมเป็นตัวเชื่อมระหว่าง วัด บ้าน ด้วยการนำประกอบพิธีทั้งประเพณีเกี่ยวกับป่า และประเพณีทั้ง 12 เดือน ที่เป็นกลไก ขับเคลื่อนการจัดการ การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ

6. ทรัพยากรป่า

การพึ่งพาทรัพยากรในส่วนนี้มีมากในชุมชน ในปีหนึ่ง ๆ ชาวบ้านในชุมชนได้อาศัยปัจจัย 4 จากทรัพยากรป่า แบ่งเป็นฤดูกาลที่ให้ผลผลิต ซึ่งสิ่งที่ชาวบ้านได้จากป่ามากที่สุดคืออาหาร พืชอาหาร และของป่า เพื่อการบริโภคของชุมชน ผลผลิตจากป่าที่มีในแต่ละช่วงเวลา ซึ่งอาหารที่ได้นั้น ผลผลิตจากป่ามีในแต่ละช่วงเวลา ซึ่งอาหารที่ได้นั้น จะมีหมุนเวียนกันตลอดปี ในช่วงเดือนมกราคม ถึงเมษายน เป็นช่วงที่ชาวบ้านต้องเก็บเกี่ยวผลผลิต ทางเกษตรได้น้อย ชาวบ้านที่อยู่บริเวณรอบป่าชุมชน สังเกตได้ว่ามีทั้งสัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ เช่น อึ่ง เขียด กบ ทั้งแมลงต่าง ๆ เช่น ผี ที่เป็นอาหารได้ทั้ง น้ำผึ้ง และตัวอ่อน ไช้มดแดง นอกจากนี้ ยังมีพืชกินใบและกินหัว เช่น ผักหวาน หน่อไม้ เป็นต้น

ด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ จึงทำให้เกิดอาชีพหาของป่า ทำให้ชาวบ้านมีรายได้เสริมในครัวเรือน เป็นการช่วยลดค่าใช้จ่าย ในส่วนของอาหารประจำวัน และยังเป็นอาหารจากป่าชุมชนที่ปลอดสารเคมี ใน เช่น ผักหวาน ชาวบ้านจะเก็บในช่วงหน้าฝน ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ต้นผักหวานแตกยอดอ่อนมากที่สุด เห็ดเหาะ เป็นต้น เห็ดที่หาได้มากที่สุดในปีชุมชน ในช่วงฤดูฝน โดยเฉพาะระยะอากาศร้อนอบอ้าวมาก ก่อนฝนตกเห็ดชนิดนี้จะเกิดมากเป็นพิเศษ ถ้าบริเวณใดเคยเกิดเห็ดเหาะ ก็จะเกิดซ้ำทุกปี ซึ่งคนเก็บเห็ดจะจำได้แม่น และเก็บมาบริโภคภายในครัวเรือน และถ้ามีมากเกินบริโภคก็จะขาย ไช้มดแดง พบได้ตามพุ่มไม้ทั่วไป ชาวบ้านรู้ว่าวิธีเลือกรังมดแดงว่ามีไช้มากน้อยเพียงใด ด้วยการไช้ไม้เหยไช้มดแดง ไปแตะรังมดแดง หากรังมดแดงไม่ค่อยแกว่งหมายความว่า มีไช้อยู่มาก แต่หากแกว่ง หมายความว่า เป็นรังใหม่ ยังไม่มีไช้ หรือไช้ยังไม่เต็มที่

น้ำผึ้ง ช่วงเวลาที่ดีที่สุด คุณภาพของน้ำผึ้งจะดีที่สุด คือ เดือน 5 เนื่องจากเป็นหน้าแล้ง น้ำผึ้งไม่มีน้ำฝนเจอปนในปริมาณที่มากเกินไป ทำให้น้ำผึ้งมีความหวานเข้มข้นกว่าช่วงเวลาอื่น ช่วงเวลาที่อาหารอุดมสมบูรณ์ที่สุด คือ ชาวบ้านบ้านแม่ระวานมีอาหารที่หาได้จากธรรมชาติ และหาได้จากป่าชุมชนบ้านแม่ระวานตลอดทั้งปี และบางช่วงเวลาผลผลิตที่ได้จากป่ามีปริมาณมากพอที่จะจำหน่ายให้กับคนนอกชุมชน เปลี่ยนเป็นเงินกลับมาใช้จ่ายในรอบครัว

นอกจากอาหารที่ได้จากป่าชุมชนแล้ว ชาวบ้านแม่ระวานก็ใช้สมุนไพรจากป่าชุมชนเช่นกันเมื่อในอดีต แต่สมัยนี้หลักจากการสูญเสียของหอมพื้นบ้านแล้ว ก็ไม่มีใครสืบสานต่อ ทำให้ภูมิปัญญาทางการใช้พืชสมุนไพรลดน้อยลงไป แต่ยังมีสมุนไพรพื้นบ้านที่ปลูกเอาไว้บริเวณบ้านกันเล็กน้อย เช่น ฟ้าทะลายโจร ตะไคร้หอม

7. การใช้ทรัพยากรดิน

การใช้ทรัพยากรดินของคนบ้านแม่ระวาน เพื่อทำการเกษตรเท่านั้น ซึ่งแตกต่างกันไปตามความต้องการผลผลิตในช่วงนั้น พื้นที่ทำกินของชาวบ้าน ยังมีการพักหน้าดินในช่วงฤดูแล้ง เพื่อให้ดินได้ฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์ การรักษาหน้าดินของชาวบ้านนั้นได้ปรับเปลี่ยนจากการใช้ปุ๋ยเพียงอย่างเดียว มาเป็นการใช้ผสมระหว่างปุ๋ยเคมีกับการใช้ปุ๋ยอินทรีย์ ในช่วงปี พ.ศ. 2557 บ้านแม่ระวานไม่ใช้ปุ๋ยเคมีในการเกษตร ทำให้หน้าดินในแปลงเกษตรของชาวบ้าน ปรับสภาพคืนความสมบูรณ์ ดินร่วนซุย และทำการเกษตรได้ผลผลิตในแต่ละปีมากเพียงพอต่อความต้องการต้นทุนการผลิตลดลง ระบบนิเวศในแปลงเกษตรดีขึ้น พร้อม ๆ กับสุขภาพ

8. ทรัพยากรน้ำ

ทรัพยากรน้ำเป็นผลผลิตที่ได้มาจากป่าที่อุดมสมบูรณ์ น้ำเป็นทรัพยากรที่สำคัญเป็นอันดับที่ 1 ที่ต้องใช้ในชีวิตประจำวัน เรื่องน้ำก็เป็นสาเหตุที่ทำให้ชาวบ้านแม่ระวานร่วมกันจัดการทรัพยากรป่า หาทงออกให้กับปัญหาน้ำท่วม และปัญหาภัยแล้งของชุมชน คำว่า “น้ำคือชีวิต” จึงเป็นคำกล่าวที่มีความหมายอย่างลึกซึ้งซึ่งอย่างไม่ต้องอธิบาย การจัดการป่าชุมชนบ้านแม่ระวาน โดยการมีส่วนร่วมของชุมชนช่วยแก้ปัญหา การขาดแคลนน้ำในหน้าแล้ง และชะลอการไหลเร็วของน้ำในหน้าฝน ไม่เกิดปัญหาน้ำท่วม และทำให้ชุมชนบ้านแม่ระวานมีน้ำเพียงพอต่อการอุปโภค บริโภค และทำการเกษตร ได้ตลอดทั้งปี และเมื่อได้ป่าและดินที่อุดมสมบูรณ์แล้ว ชาวบ้านย่อมจะได้น้ำที่อุดมสมบูรณ์ตามความต้องการ แหล่งน้ำของชุมชนบ้านแม่ระวานมีกฎข้อห้าม คือ ไม่ให้เข้าไปใช้ประโยชน์จากบริเวณป่าต้นน้ำ และให้ร่วมกันสอดส่อง ดูแลรักษาความสะอาด เนื่องจากเป็นบริเวณป่าต้นน้ำ และให้ร่วมกันสอดส่อง ช่วยกันดูแลรักษาความสะอาดเนื่องจากเป็นแหล่งต้นน้ำ อุปโภค บริโภค อ่างเก็บน้ำแก้มลิงในหมู่บ้าน ชาวบ้านยังมีกฎที่ถือปฏิบัติร่วมกัน คือ ไม่นำสัตว์เลี้ยงเข้าไปหากินบริเวณสันอ่างอย่างเด็ดขาด เป็นข้อตกลงที่ยอมรับ และถือปฏิบัติร่วมกันในวันสำคัญต่าง ๆ เช่น วันพ่อแห่งชาติ วันแม่แห่งชาติ ชาวบ้านก็จะร่วมกันพัฒนา ทำความสะอาดบริเวณ สันอ่างเก็บน้ำ ตัดหญ้า กวาดใบไม้แห้ง เพื่อให้สะอาด เพื่อจะได้มีแหล่งน้ำสะอาดไว้ใช้อย่างเพียงพอ

สภาพปัจจุบัน และปัญหาการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน

ผลการวิจัยจากการสัมภาษณ์ พบว่า ปัจจุบันชาวบ้านมีการจัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากร และสิ่งแวดล้อมของหมู่บ้านกลุ่มอนุรักษ์และป้องกันไฟฟ้า กลุ่มอนุรักษ์ป่าชุมชน เป็นองค์กรที่จัดตั้งขึ้นอย่างไม่เป็นทางการ ทำให้ขาดงบประมาณในการสนับสนุนกิจกรรมในด้านต่าง ๆ เช่น ค่าตอบแทนในการลาดตระเวนเพื่อดูแลรักษาป่า ทำให้ขาดแรงจูงใจไม่ได้รับการยกย่องเชิดชูเกียรติ และการยอมรับจากทางราชการ และยังขาดอุปกรณ์และเครื่องมือที่จำเป็นที่ใช้ในการดับไฟ

ป่า ซึ่งเป็นปัญหาในฤดูแล้งเกือบทุกปี รวมทั้งยังมีบุคคลต่างถิ่น แอบลักลอบเข้ามาใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าเป็นบางครั้ง

ตอนที่ 2 แนวทางการอนุรักษ์ ป่าฟื้นฟู และพัฒนา โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน และผลการอนุรักษ์ ป่าฟื้นฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน

1. แนวทางการอนุรักษ์ ป่าฟื้นฟู และพัฒนา โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน

ผลการวิจัยจากการสัมภาษณ์ พบว่า จากการที่ชาวบ้านแม่ระวานทำการเกษตรที่ใช้ น้ำเพียงอย่างเดียว ปรับเปลี่ยนแนวคิดหันมาให้ความสำคัญกับการปลูกป่ารักษาแหล่งต้นน้ำ สร้างยุทธศาสตร์การอนุรักษ์ป่า และฟื้นฟูป่า ได้เน้นกระบวนการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ทรัพยากรด้านการอนุรักษ์ ป่าฟื้นฟู เช่น 1) จัดฝึกอบรมอาสาสมัครพิทักษ์สิ่งแวดล้อมของหมู่บ้านในเรื่องการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ ให้มีความรู้ความเข้าใจ ในการฟื้นฟูป่าต้นน้ำให้มีประสิทธิภาพ 2) จัดกิจกรรมรณรงค์โครงการปลูกเสริมป่า เพื่อฟื้นฟูระบบนิเวศป่าต้นน้ำ โดยใช้พืชที่ชุมชนสามารถนำมาใช้เป็นอาหารได้ 3) ฝึกอบรมชาวบ้านเพื่อให้ชาวบ้านมีส่วนร่วม ในการอนุรักษ์ป่าและการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างยั่งยืน 4) ปรับปรุงระเบียบข้อบังคับให้มีความเหมาะสมเพื่อให้เกิดความร่วมมือจากชุมชน 5) จัดอบรมให้ความรู้และศึกษาดูงานในด้านการทำเกษตรแบบผสมผสาน ตามโครงการพระราชดำริที่ไม่ทำลายระบบนิเวศ 6) สร้างจิตสำนึกให้ชาวบ้าน เคารพในกฎระเบียบและให้ความรู้ในการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร และมูลค่าผลิตภัณฑ์มากกว่าการเพิ่มพื้นที่การผลิต 7) หน่วยงานในพื้นที่และชุมชนร่วมกันประชาสัมพันธ์และรณรงค์ให้ประชาชนป้องกันไฟป่า 8) เพิ่มประสิทธิภาพการตรวจเวรยาม และการทำแนวกันไฟโดยใช้การมีส่วนร่วมของชุมชน เพื่อป้องกันไฟป่า

ศูนย์เครือข่ายของปราชญ์ชาวบ้านชุมชนบ้านแม่ระวาน จะเป็นแกนนำชาวบ้านให้มาร่วมปลูก เสริมป่า และฟื้นฟูระบบนิเวศป่าต้นน้ำ โดยร่วมกันตั้งเครือข่ายอนุรักษ์ป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน โดยแบ่งพื้นที่เพื่อร่วมกันดูแล รักษาป่าต้นน้ำ และป้องกันไฟป่า ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการปลูกเสริมป่า เพื่อฟื้นฟูระบบนิเวศป่าต้นน้ำให้มีศักยภาพในการฟื้นตัวเองได้ตามธรรมชาติมากขึ้น โดยนำต้นไม้ที่สามารถให้ผลตอบแทนในด้านคุณค่าทางเศรษฐกิจมากขึ้น เช่น ไม้ยางนา ไม้ตะเคียน ไม้ประดู่ ไม้มะฮอกกานี เป็นต้น ซึ่งไม้เหล่านี้ชุมชนสามารถที่จะปลูกเสริมป่าได้ และเนื่องจากเป็นไม้ป่าสามารถขึ้นเองได้ตามธรรมชาติ

2. ผลการอนุรักษ์ ป่าฟื้นฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน

ผลการวิจัยจากการสนทนากลุ่ม พบว่า การอนุรักษ์ ป่าฟื้นฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน สรุปผลที่ได้รับจากการอนุรักษ์ ดังนี้

2.1 ด้านเศรษฐกิจ

2.1.1 ชุมชนได้น้ำทำการเกษตร เมื่อป่าต้นน้ำมีความอุดมสมบูรณ์ สามารถเก็บกักน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้งได้ เกษตรกรในหมู่บ้านก็มีน้ำทำการเกษตรได้ตลอดทั้งปี

2.1.2 เพิ่มรายได้ให้กับชุมชน เมื่อมีป่าที่อุดมสมบูรณ์ประชาชนในชุมชนก็มีผลิตผลจากป่าให้ได้บริโภค เป็นการลดรายจ่ายในครัวเรือน เมื่อเหลือก็สามารถนำไปจำหน่ายเป็นการเพิ่มรายได้ในครอบครัวได้อีกทางหนึ่งด้วย

2.1.3 ทำให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็ง ประชาชนในชุมชนบ้านแม่ระวาน เกิดความรู้สึกรักและหวงแหนทรัพยากรป่าต้นน้ำของตน จึงก่อให้เกิดความร่วมมือร่วมใจในการป้องกันรักษา รวมไปถึงการหาแนวทางรักษาป่าต้นน้ำไว้ให้นานที่สุด

2.2 ด้านสังคม

2.2.1 บ้านแม่ระวานเป็นสังคมชนบท เป็นสังคมเกษตรกรรม เป็นสังคมแบบประเพณีนำความเป็นพี่เป็นน้องในชุมชน มีการรวมตัวกันอย่างเหนียวแน่น มีค่านิยมในเรื่องความสามัคคี

2.2.2 ชุมชนบ้านแม่ระวาน เป็นชุมชนเรียนรู้ รู้จักการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างชาญฉลาด รู้จักการอนุรักษ์ทรัพยากรและใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด ส่งผลให้ชุมชนพึ่งพาตนเองได้ ไม่ต้องดิ้นรนหาเงินมาใช้จ่ายในครอบครัว การเกษตรบ้านแม่ระวานจึงเรียบง่าย อาศัยภูมิปัญญาและน้ำพักน้ำแรงของตนเอง ผลิตสิ่งที่ต้องการให้พออยู่ พอกิน และพอใช้ โดยไม่หักโหม และเบียดเบียนธรรมชาติ

2.3 ด้านวัฒนธรรม

ด้านวัฒนธรรมของชุมชนบ้านแม่ระวาน มีส่วนเกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ ฟื้นฟู ป่าต้นน้ำ เช่น การบวชป่า การสืบชะตาแม่น้ำ การปลูกเสริมป่า บริเวณป่าต้นน้ำในวันสำคัญ เช่น วันวิสาขบูชา วันแม่แห่งชาติ เป็นต้น

2.4 ด้านสิ่งแวดล้อม

2.4.1 การอนุรักษ์ ฟื้นฟู ป่าต้นน้ำ ส่งผลให้ป่าชุมชนในบริเวณรอบหมู่บ้านแม่ระวานมีความอุดมสมบูรณ์ เกิดความมั่นคงในการดำเนินชีวิต

2.4.2 การอนุรักษ์ ฟื้นฟู ป่าต้นน้ำ ทำให้ป่าต้นน้ำอุดมสมบูรณ์เป็นที่ขยายพันธุ์ของสัตว์ป่า ทำให้เกิดความสมดุลนิเวศ เมื่อป่าสมบูรณ์ มีแหล่งอาหารให้บริโภค สัตว์ป่าก็สามารถอาศัยสืบเผ่าพันธุ์ต่อไปได้

โดยสรุป การอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน โดยเฉพาะการอนุรักษ์ ฟื้นฟูป่าต้นน้ำซึ่งการดูแลป่าต้นน้ำจึงมิได้มีความหมาย เพียงการดูแลต้นไม้เท่านั้น แต่ถือเป็นการดูแลอ่างเก็บน้ำตามธรรมชาติ ที่คอยปลดปล่อยน้ำให้ใช้อย่างสม่ำเสมอตลอดเวลา ส่งผลให้ป่าใช้สอยของชุมชนที่อยู่บริเวณรอบ ๆ หมู่บ้านมีความอุดมสมบูรณ์จนนำไปสู่ความมั่นคงของฐานทรัพยากร อาหาร ความเข้มแข็งของชุมชน เป็นรูปแบบของการเรียนรู้ ปัญหา เรียนรู้ข้อผิดพลาดความล้มเหลวที่ผ่านมาจากการหวังความร่ำรวยจากพืชเชิงเดี่ยว รวมไปถึงการผ่านบทเรียนที่ต้องเผชิญกับการสัมปทาน หินแกรนิต และการขยายพื้นที่ทำกินของชาวบ้าน บทเรียนการต่อสู้เพื่อปกป้องผืนป่า มาจนถึงแผนงานพัฒนาคน และอาชีพในชุมชน กระบวนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนมีมติของประเพณี พิธีกรรมและความเชื่อต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดการยอมรับและปฏิบัติควบคู่กับกฎระเบียบข้อบังคับของชุมชน สอดคล้องกับการพัฒนาที่ยั่งยืน ซึ่งชาวบ้านถือเป็นรากฐานของการเรียนรู้ และพัฒนาของประชาชนในการรับผลประโยชน์ร่วมกัน

ชาวบ้านแม่ระวานมีแนวทางการอนุรักษ์ ฟื้นฟูป่าต้นน้ำ ผ่านระบบความรู้ ความเชื่อ ภูมิปัญญา และวัฒนธรรม ความเชื่อของท้องถิ่น กลายเป็นตัวขับเคลื่อนการอนุรักษ์ ฟื้นฟู ป่าต้นน้ำนั้นหมายถึง หากยังมีการประกอบพิธีกรรม ตามประเพณี ความเชื่อของท้องถิ่น อยู่เช่นนี้ ก็จะเข้าใจได้ว่าป่าก็ยังคงอยู่ และหล่อเลี้ยงทุกชีวิตในชุมชน ซึ่งจะพัฒนานำไปสู่การมีส่วนร่วมในกระบวนการ จัดการทรัพยากรธรรมชาติ อย่างมีประสิทธิภาพ และยังเพื่อแผ่องค์ความรู้ออกไปนอกชุมชนได้อีกด้วย จากผลสัมฤทธิ์ของการอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน ทำให้หมู่บ้านข้างเคียง รวมทั้งหน่วยงานราชการต่าง ๆ หลายหน่วยงานได้นำแกนนำของหมู่บ้านมาศึกษาดูงาน การอนุรักษ์ ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ การจัดตั้งธนาคารต้นไม้ การอนุรักษ์ ดิน น้ำ ป่า ของบ้านแม่ระวาน เพื่อนำไปเป็นแม่บทและการพัฒนาท้องถิ่น เพื่อให้เอื้อต่อการดำรงชีวิต อย่างมีคุณภาพมั่นคง และยั่งยืนตลอดไป

อภิปรายผลการวิจัย

ผลการวิเคราะห์ข้อมูลจากการศึกษาผลสัมฤทธิ์ของการอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน ตำบลยกกระบัตร อำเภอสามเงา จังหวัดตาก พบว่าปัจจัยที่มีส่วนสอดคล้องในลักษณะที่พึงประสงค์เพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรป่า การใช้ประโยชน์จากป่า รูปแบบของการพึ่งพิงป่าชาวบ้านแม่ระวานเชื่อว่าป่ากับน้ำจะต้องอยู่ด้วยกันที่ไหน มีป่าที่นั่นต้องมีน้ำ ชาวบ้านจึงให้ความสำคัญกับการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำภายใต้แนวคิดที่ว่า ป่าอยู่ คนอยู่ ป่าหายคนตาย การรวมตัวในการรักษาป่าอย่างจริงจังเพื่อให้ระบบนิเวศแหล่งอาหาร สมุนไพร

แหล่งต้นน้ำสำหรับการเกษตร และพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ในความเชื่อของชาวบ้านยังคงอยู่ต่อไป และฐานทรัพยากรดังกล่าวยังเป็นทุนทางสังคมที่ชาวบ้านใช้ในการพัฒนา เสริมสร้างความเป็นปึกแผ่นของชุมชนซึ่งสอดคล้องกับ สหัตถา วิเศษ และนิคม บุญชาติ (2547, หน้า 112) กล่าวว่า การจัดการชุมชนต้นน้ำเป็นผลมาจากการสั่งสมความรู้ และภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งมีองค์ประกอบ ความเชื่อและพิธีกรรม ความเชื่อของคนในแต่ละชุมชนอาจแตกต่างกันไปตามกลุ่มชาติพันธุ์ แต่มีเป้าหมายเดียวกันคือ ให้เกิดการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่เหมาะสม ระบบความเชื่อของคนที่จะมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ (ผีสาว เทวดา นางไม้) ผู้คนจะให้คุณค่าสิ่งเหนือธรรมชาติว่าสามารถดูแลปกป้องรักษาคนในชุมชน ให้อยู่เย็นเป็นสุข ให้ผลผลิตงอกงาม มีฝนตกต้องตามฤดูกาล ดังนั้นการแสดงความรักต่อความเชื่อดังกล่าว เช่น ความเชื่อเกี่ยวกับป่าพิธีกรรม การประกอบพิธีเลี้ยงผีขุนน้ำ หรือการขอฝน จึงเป็นการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนไปพร้อมกัน เช่นเดียวกับคณะวิจัย อักเมืองน่าน (2544) ให้ความหมายของ การประยุกต์พิธีกรรมทางศาสนามาใช้กับการจัดการป่าต้นน้ำ เป็นการต่ออายุให้กับป่าต้นน้ำ และเป็นมงคลให้สิ่งมีชีวิต ที่อาศัยในลำน้ำ เป็นประเพณีความเชื่อ และศาสนา ที่มีความผูกพันกับวิถีชีวิต

จากการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำของชุมชนบ้านแม่ระวาน เกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนกับผืนป่าที่ถือคติที่ว่า อยู่กับป่าต้องรักษาป่า กินน้ำ ต้องรักษาแหล่งน้ำ โดยยึดถือกันมาตั้งแต่สมัยปู่ย่าตายาย สู่รุ่นลูกหลานจนถึงปัจจุบัน กระบวนการสร้างยุทธศาสตร์เน้นการเรียนรู้ในชุมชน ดูแลป่า รักษาต้นน้ำ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ นิวัติ เรืองพานิช (2542, หน้า ก) ได้นำเสนอมาตรการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำไว้ว่า 1) ควรกำหนดบริเวณป่าที่เป็นป่าต้นน้ำให้แน่นอน 2) ควรกำหนดขอบเขตที่ยอมให้เป็นแหล่งทำกินของชาวบ้าน 3) ควรจะปลูกสร้างป่า หรือพืชคลุมดินขึ้น เพื่อป้องกันการกัดเซาะของน้ำฝน เช่นเดียวกับผลการวิจัยของ กมลรัตน์ พรหมสิงห์ (2555) พบว่า การจัดการทรัพยากรป่าต้นน้ำนั้นจะต้องเกิดจากการร่วมมือกันอย่างเป็นพหุภาคี ทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน และชาวบ้านในชุมชนที่ควรจะมีส่วนในการจัดการทรัพยากรร่วมกัน อย่างบูรณาการ เพื่อให้ทรัพยากรธรรมชาติเกิดความยั่งยืนและการจัดการป่าต้นน้ำเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น

เนื่องมาจากทรัพยากรน้ำเป็นเรื่องสำคัญอันดับ 1 ของชุมชนบ้านแม่ระวาน ผลการวิเคราะห์ข้อมูลพบว่า บริเวณป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน ชาวบ้านแม่ระวานร่วมมือกับหมู่บ้านอื่นรวมผืนป่าเกิดเป็นเครือข่ายป่า โดยมีบ้านแม่ระวานเป็นแกนนำ สร้างฝายชะลอน้ำ สร้างแก้มลิงเก็บกักน้ำ บริเวณป่าต้นน้ำเพื่อให้เพียงพอต่อการทำเกษตรในฤดูแล้ง สอดคล้องกับแนวคิดของ กิติชัย รัตนะ (2549, หน้า 73) ที่กล่าวถึงการบริหารจัดการป่า แต่ละป่าควรเชื่อมโยงกันในระบบ

ลุ่มน้ำเนื่องจากในแต่ละพื้นที่ลุ่มน้ำมีความสัมพันธ์ของสิ่งแวดล้อม อย่างใกล้ชิด ตั้งแต่พื้นที่ ต้นน้ำ กลางน้ำ ท้ายน้ำ ดังนั้น ควรมีการเชื่อมโยงเครือข่ายในการจัดการป่าของแต่ละพื้นที่ลุ่มน้ำเข้าด้วยกัน

เนื่องมาจากชุมชนบ้านแม่ระวานมีรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคม ระหว่างสมาชิก ในรูปแบบของอุดมการณ์ และวัฒนธรรมความเชื่อ การแก้ปัญหาที่ชาวบ้านร่วมกันคิดขึ้นมานั้น ต้องอาศัยความเชื่อเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย จึงเกิดประเพณีบวชป่า เปรียบเสมือนการบวชพระของ มนุษย์ คนธรรมดาจะต้องเคารพนับถือ จุดประสงค์ของการบวชป่าที่สำคัญ คือ การช่วยอนุรักษ์ สิ่งแวดล้อมให้ป่าไม้ ต้นไม้และลำธารมีความอุดมสมบูรณ์ สอดคล้องกับแนวคิดของ เสรี พงศ์พิศ (2536, หน้า 32) กล่าวว่า การบวชต้นไม้เป็นแนวทางการอนุรักษ์ป่า โดยการประยุกต์พิธีกรรม การบวชพระในพระพุทธศาสนา กับการบวชต้นไม้เพื่อรักษาป่าไม้ให้รอดพ้นจากการถูกตัดฟัน และเพื่อเป็นสิริมงคลกับต้นไม้ที่ถูกบวชเช่นเดียวกับงานวิจัยของ กมลรัตน์ พรหมสิงห์ (2545) ได้ ศึกษาพบว่า ชาวบ้านจะดำรงชีวิตโดยการพึ่งพาป่าและมีวิธีการดูแลรักษาป่าผ่านระบบความรู้ ความเชื่อ ภูมิปัญญา และวัฒนธรรมต่าง ๆ ของชุมชน เช่นเดียวกับ วิมล เร่งศึก (2552, หน้า 251-253) ได้ศึกษาป่าวัฒนธรรม พบว่า ป่าของชุมชนที่มีการดำเนินการ โดยชุมชน เพื่อประโยชน์ของ ชุมชน โดยชาวบ้านได้ดำเนินการตามภูมิปัญญาของชุมชน ประกอบด้วยความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรมและวิถีชีวิตความเป็นอยู่

เช่นเดียวกับชุมชนบ้านแม่ระวานที่เคยได้ผ่านบทเรียนการต่อสู้เพื่อปกป้องผืนป่าต้นน้ำ ผลสัมฤทธิ์ของชาวบ้านเกิดจากกระบวนการเรียนรู้ในชุมชน สร้างความเข้าใจอันดีระหว่างคนใน ชุมชน และให้ความร่วมมือการประสานงานกับเครือข่ายภายนอก สอดคล้องกับแนวคิดของ สุรเชษฐ เวชชพิทักษ์ (2533, หน้า 12-13) ได้กล่าวไว้ว่า การที่ต้องอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน จำเป็นต้อง มีการจัดระบบความสัมพันธ์ที่จะทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน เกิดเป็นจารีตประเพณี ระบบกฎเกณฑ์และพิธีการต่าง ๆ เป็นแนวทางสมาชิกของชุมชนทั้งรุ่น ปัจจุบันและรุ่นต่อไปได้ยึดถือปฏิบัติ และยังคงสอดคล้องกับผลงานวิจัยของ จักรพงษ์ พวงงามชื่น และคณะ (2556) ที่ได้ทำการวิจัยเรื่อง การพัฒนารูปแบบการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการ ป่าชุมชน ผลการวิจัยพบว่า ชาวบ้านมีประวัติการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าในระดับหนึ่ง ผ่านมิติ ของวัฒนธรรม ประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อต่าง ๆ ก่อให้เกิดกิจกรรมการอนุรักษ์ทรัพยากร อย่างต่อเนื่อง

โดยสรุป การอนุรักษ์ ป่า และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน เป็นการจัดการร่วมกัน เกี่ยวกับเรื่องของปากท้องของคนในชุมชน รูปแบบของการจัดการทรัพยากรป่า น้ำ สามารถใช้เป็น ต้นแบบให้กับชุมชนอื่นอีกหลายชุมชน ชุมชนต่าง ๆ ก็มีทุนทางวัฒนธรรม และทุนทรัพยากร

ต่าง ๆ ในชุมชนอยู่แล้ว หากนำมาปรับใช้ให้สอดคล้อง เหมาะสมกับชุมชนของตน ในกรณีนี้ยังมีอีกหลายชุมชนที่มีทุนทางสังคม ทุนทางวัฒนธรรม ทุนทรัพยากรธรรมชาติ แต่ไม่รู้วิธีการจัดการความเชื่อดั้งเดิมไม่ได้ถูกนำมาปรับใช้ ดังนั้น การทำความเข้าใจกำหนดแผนยุทธศาสตร์ที่สามารถนำไปปรับใช้กับองค์กรท้องถิ่น และแผนนโยบายระดับจังหวัด และระดับประเทศที่มีความสอดคล้องกัน เพื่อเป็นการเสริมสร้างความเข้มแข็งในชุมชนและเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตให้เกิดความมั่นคง และยั่งยืนต่อไป

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

1. หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรรณรงค์ให้ประชาชนในพื้นที่เข้ามามีส่วนร่วมกับภาครัฐในการอนุรักษ์ในทุกขั้นตอน ทั้งในด้านการร่วมวิเคราะห์สภาพปัญหาการร่วมวางแผนตัดสินใจร่วมดำเนินการอนุรักษ์ และการประเมินผลการอนุรักษ์ โดยให้ชุมชนคงสภาพความเป็นอยู่ดั้งเดิมไว้ให้มากที่สุดและยาวนานที่สุด ทั้งนี้ เนื่องจากได้พิสูจน์แล้วว่า การใช้ชีวิตอยู่กับป่าในลักษณะนี้สอดคล้องกับแนวนโยบายที่ให้คนอยู่กับป่าได้

2. ควรมีการประสานงานกับองค์กรท้องถิ่น เช่น สถาบันการศึกษา ศูนย์ฝึกวิชาชีพ หรือกรมการพัฒนาชุมชน เข้ามาช่วยเหลือทั้งในด้านการอบรมให้ความรู้ จัดกิจกรรม สร้างจิตสำนึก อนุรักษ์ธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม การใช้ประโยชน์จากป่าอย่างถูกวิธี ไม่ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศ

ข้อเสนอแนะสำหรับการทำวิจัยครั้งต่อไป

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเพื่ออนุรักษ์ ป่าฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำ โดยการมีส่วนร่วมของชุมชนจากป่าเสื่อมโทรม กลับฟื้นเป็นผืนป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์ ไม่ได้มุ่งไปที่การนำเสนอข้อมูลเพื่อความหลากหลายทางชีวภาพไว้ จึงขอเสนอแนะว่า ในการทำวิจัยด้านป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน ต่อไปจากนี้ควรมีการศึกษาเพิ่มเติมเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม และความหลากหลายทางชีวภาพของป่าต้นน้ำ จึงจะเป็นประโยชน์ต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม แก่ป่าต้นน้ำแห่งนี้ต่อไปในอนาคต

บรรณานุกรม

- กรมป่าไม้ สำนักส่งเสริมการปลูกป่า. (2541). **การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม**. กรุงเทพฯ: กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม.
- กมลรัตน์ พรหมสิงห์. (2555). “ศักยภาพในการจัดการป่าต้นน้ำ เพื่อเกษตรกรรมในจังหวัดตรัง” **วารสารศรีนครินทร์วิจัยและพัฒนา** (สาขามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์)(2557, กรกฎาคม-ธันวาคม). 6(12),1-13
- กาญจนา คุ่มทรัพย์. (2558). “สิทธิชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน : กรณีศึกษาป่าชุมชนในจังหวัดอุบลราชธานี” **วารสารรัฐศาสตร์และนิติศาสตร์**. มหาวิทยาลัยราชภัฏกาฬสินธุ์ ปีที่ 4 เล่มที่ 1 (ม.ค.-มิ.ย.)
- กิตติชัย รัตนะ. (2549). **แนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการมีส่วนร่วมและการส่งเสริมสร้างพลังชุมชน**. กรุงเทพฯ : ภาควิชาอนุรักษ์วิทยา คณะวนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- เกษม จันทร์แก้ว. (2540). **วิทยาศาสตร์สิ่งแวดล้อม**. พิมพ์ครั้งที่ 4 มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย โครงการสหวิทยาการบัณฑิตศึกษา สาขาวิทยาศาสตร์สิ่งแวดล้อม.
- เกษมชาติ นเรศเสนีย์. (2555). “ยุทธศาสตร์การบริหารการพัฒนาพื้นที่ป่าต้นน้ำ ลุ่มแม่น้ำน่านตอนบน” **สักทอง**. วารสารการวิจัย ปีที่ 18 ฉบับที่ 1 หน้า 47-58 .
- โกวิท พวงงาม. (2541). “การวางแผนพัฒนาตำบลแบบมีส่วนร่วมทำให้องค์การบริหารส่วนตำบลเข้มแข็ง” **พัฒนาชุมชน**, ม.ป.ท หน้า 67.
- เครือข่ายอัครเมืองน่าน .(2544). **รายงานฉบับสมบูรณ์โครงการพัฒนาศักยภาพ ศูนย์ศึกษาดูงานด้านเศรษฐกิจพอเพียงและประชาสังคม**. ดำเนินการตามมติคณะกรรมการนโยบายสังคมแห่งชาติ ครั้งที่ 2/2541.
- ฉลาดชาย รมิดานนท์ และคนอื่นๆ . (2536). **ป่าชุมชนภาคเหนือ : ศักยภาพขององค์กรชาวบ้านในการจัดการป่าชุมชน**. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- ทัศนีย์ ทองสว่าง. (2532). **การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม**. กรุงเทพฯ: ทิพย์อักษร.
- ชนะจักร เย็นบำรุง และคณะ. (2545). **บทบาทองค์กรชุมชน และองค์การบริหารส่วนตำบลในการจัดการพื้นที่ป่าชุมชน**. ขอนแก่น: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ธัญวัฒน์ นันท์ธนาวณิช. (2538). **ภูมิปัญญาชาวบ้าน , การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ**. เชียงใหม่ : โครงการพัฒนาที่สูงสามหมื่น เทคโนโลยีการเกษตร มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2536). **ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการจัดการทรัพยากร**. ทิศทางไทย, 1(5), หน้า 1-10.
- นิวัติ เรืองพานิช. (2542). **การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- บุญส่ง ปัทมพงศ์พร. (2550). **การพัฒนากลยุทธ์การอนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธารของบ้านห้วยปลาหลด จังหวัดตาก**. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาอุทกศาสตร์การพัฒนาระบบชลประทาน มหาวิทยาลัยราชภัฏกำแพงเพชร.
- ปาริชาติ วลัยเสถียรและคณะ. (2552). **กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา**. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- พัชรนันท์ ไชยสุภะรัชต์. (2556). **“ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการจัดการป่าชุมชนในพื้นที่ชายแดน” วารสารมหาวิทยาลัยนครพนม**. ปีที่ 7 (ฉบับที่ 1 มกราคม-เมษายน 2560).
- ยศ สันต์สมบัติ. (2547). **นิเวศวิทยาชาติพันธุ์ ทรัพยากรชีวภาพ และสิทธิชุมชน**. เชียงใหม่ : ศูนย์ศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สมศักดิ์ สุขวงศ์. (2549). **ป่าชุมชน**. ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- สหทยา วิเศษ และนิคม บุญชาติ. (2547). **การจัดการลุ่มน้ำโดยชุมชน**. กรุงเทพฯ : พิมพ์ลักษณ์.
- สุรเชษฐ เวชชพิทักษ์. (2533). **รากฐานแห่งชีวิต : วัฒนธรรมชนบทกับการพัฒนา**. กรุงเทพฯ : หมู่บ้าน.
- เสน่ห์จามริก และคณะ. (2536). **โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการ “ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา”**. กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- เสน่ห์ จามริก. (2542). **นโยบายและกลวิธีการมีส่วนร่วมของชุมชนในยุทธศาสตร์การพัฒนาปัจจุบันของประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : ศักดิ์โสภารการพิมพ์.
- เสรี พงศ์พิศ. (2536). **ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท เล่ม 1**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์ดิงกรุ๊ป.
- _____. (2551). **ยุทธศาสตร์พัฒนาท้องถิ่น**. กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงานกฤษฎมนตรี. (2558). **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 (2560 -2564)**. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สำนักงานกฤษฎมนตรี.

- สำนักงานอนุรักษ์ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมที่ 7. (2551). รายงานสถานการณ์คุณภาพสิ่งแวดล้อม ประจำปี 2551. สำนักงานปลัดกระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม. กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม.
- หมื่น วลี. (2539). ป่าไม้ไทย. กรุงเทพฯ : รวมสาสน์.
- อเนก นาคะบุตร. (2536). ข่าวสารข้อมูลกับความยั่งยืนของการพัฒนา: ในคนกับดิน น้ำ ป่า. บุคลากรและการพัฒนามูลากรงานข้อมูลท้องถิ่นในห้องสมุด. มหาวิทยาลัย. อินฟอร์เมชัน, 2(2), 63-74.

ภาคผนวก ก

กฎระเบียบเกี่ยวกับป่าของชุมชนบ้านแม่ระวาน

หลังจากมีการประกาศเป็นป่าชุมชนบ้านแม่ระวานแล้ว การทุ่มเทแรงกายและแรงใจของคณะกรรมการป่าชุมชน และชาวบ้านแม่ระวานในการดูแลรักษาป่าชุมชน เป็นป่าชุมชนที่มีชีวิตหมายความว่า ในป่าชุมชนจะมีกิจกรรมต่าง ๆ อย่างต่อเนื่องเพื่อให้ผืนป่าที่มีสภาพเสื่อมโทรมกลับฟื้นเป็นผืนป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์ สามารถสนองต่อการดำรงชีพของชุมชนได้อย่างยั่งยืน และยังสามารถสนับสนุนจากองค์การบริหารส่วนตำบลยกกระบัตร ด้วยความมุ่งมั่นดังกล่าว ทำให้หมู่บ้านข้างเคียง รวมทั้งหน่วยงานราชการหลายหน่วยงาน ได้นำคณะกรรมการป่าชุมชนมาศึกษาดูงาน การจัดการป่าชุมชนบ้านแม่ระวาน เพื่อนำไปเป็นแม่บทในการจัดการป่าชุมชนและพัฒนาท้องถิ่น เพื่อให้เอื้อต่อการดำรงชีวิตอย่างมีคุณภาพ และยั่งยืนควบคู่กับป่าตลอดไป

การจัดการป่าชุมชน

หลังจากประกาศเป็นเขตป่าชุมชนแล้ว คณะกรรมการได้ดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อให้พื้นที่ป่าชุมชนแห่งนี้เป็นแหล่งที่จะให้ชุมชนได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน และให้ชาวบ้านทุกคนได้มีส่วนร่วมในการดูแลรักษาป่าผืนนี้ มิให้ผู้หนึ่งผู้ใดกระทำการละเมิดตามกฎระเบียบ ข้อบังคับที่ทุกคนได้ให้การยอมรับโดยการจัดกิจกรรมต่าง ๆ ดังนี้

1. ออกสำรวจพื้นที่แนวเขตป่า และสำรวจพื้นที่ที่มีสภาพเสื่อมโทรมเพื่อทำการฟื้นฟูให้มีความอุดมสมบูรณ์
2. ฟื้นฟูป่าในพื้นที่ที่มีสภาพเสื่อมโทรม โดยปลูกป่า
3. จัดเวรยามเพื่อดูแล ตรวจสอบ ป้องกันการบุกรุกทำลายป่า
4. จัดทำโครงการต่าง ๆ เพื่อขอรับการสนับสนุนงบประมาณในการพัฒนาศักยภาพกลุ่มรักป่าชุมชนบ้านแม่ระวาน ซึ่งมีกิจกรรมที่ดำเนินการต่าง ๆ เช่น การศึกษาดูงานการจัดการป่าชุมชน บ้านทุ่งยาวตำบลศรีบัวบาน อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน เพื่อนำมาปรับใช้ในการจัดการป่าชุมชนบ้านแม่ระวาน จัดกิจกรรมกับกลุ่มเยาวชนคนรักป่า เพื่อขยายผลและสร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์ไปสู่เยาวชน
5. ออกกฎระเบียบข้อบังคับในการรักษาป่าชุมชน แจกให้กับองค์การบริหารส่วนตำบลยกกระบัตร และหมู่บ้านใกล้เคียงได้รับทราบ เพื่อให้ผู้นำในแต่ละหมู่บ้านประกาศให้ลูกบ้านทราบถึงกฎข้อบังคับในการจัดการป่าชุมชนของแม่ระวาน ซึ่งกฎระเบียบ เช่น ผู้ใดฝ่าฝืนตัดไม้ ขุด ดิน

ทราย ออกจากป่าชุมชน โดยไม่ได้รับอนุญาต ปรับคนละ 1,000 บาท บุคคลใดเมื่อเข้ามาเก็บของ
ในเขตป่าชุมชน ห้ามทำลายทรัพยากรธรรมชาติโดยเด็ดขาด

ภาคผนวก ข
แบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง

เรื่อง การอนุรักษ์ฟื้นฟูและพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน
โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน บ้านแม่ระวาน จังหวัดตาก

ตอนที่ 1 ข้อมูลทั่วไป

1. ชื่อ –
นามสกุล.....
2. เพศ.....
3. อาชีพ.....
4. อายุ.....
5. ระดับ
การศึกษา.....
6. ที่อยู่.....
7. ตำแหน่งทางสังคม
.....

ตอนที่ 2 ความรู้เกี่ยวกับการอนุรักษ์ฟื้นฟูและพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน บ้านแม่ระวาน
จังหวัดตาก

2.1 ท่านทราบ ประวัติ ความเป็นมา ของบ้านแม่ระวาน หรือไม่ อย่างไร

.....

.....

.....

.....

2.2 ในเวลาที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบัน ปัญหาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน บ้านแม่ระวาน จังหวัด
ตาก มีอะไรบ้าง

.....

2.3 ท่านคิดว่าปัญหาของป่าต้นน้ำแม่ห้วยระวาน สิ่งใดเป็นปัญหาสำคัญที่สุด

3. แนวทางการอนุรักษ์ฟื้นฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน บ้านแม่ระวาน จังหวัดตาก มีวิธีการอย่างไรบ้าง

3.1 จากปัญหาที่เกิดขึ้น ท่านมีส่วนช่วยในการแก้ไขปัญหหรือไม่ และจะมีวิธีการแก้ไข ปัญหา

3.2 ท่านมีแนวทางในการอนุรักษ์ฟื้นฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวานอย่างไร

แบบสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม
เรื่อง การอนุรักษ์ฟื้นฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน
โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน บ้านแม่ระวาน จังหวัดตาก

แบบสังเกตนี้เป็นประโยชน์ในการนำข้อมูลไปใช้เพื่อเป็นรูปแบบในการอนุรักษ์ ฟื้นฟู ป่าต้นน้ำในชุมชนบ้านแม่ระวาน

1. ลักษณะของกิจกรรม

.....

.....

.....

.....

2. วัน เวลา สถานที่ที่สังเกต

.....

.....

.....

.....

3. การให้ความร่วมมือของชุมชน

.....

.....

.....

.....

4. เครื่องมือประกอบการสังเกต (กล้องถ่ายรูป/กล้องวิดีโอ/สัมภาษณ์)

.....

.....

.....

.....

ผู้สังเกต

.....

วัน.....เดือน.....พ.ศ.....

แบบสังเกตแบบมีส่วนร่วม
เรื่อง การอนุรักษ์ฟื้นฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน
โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน บ้านแม่ระวาน จังหวัดตาก

แบบสังเกตนี้เป็นประโยชน์ในการนำข้อมูลไปใช้เพื่อเป็นรูปแบบในการอนุรักษ์ ฟื้นฟู ป่าต้นน้ำในชุมชนบ้านแม่ระวาน

1. กิจกรรมที่สังเกต

.....

2. วัน เวลา สถานที่ที่สังเกต

.....

3. บุคคลที่เกี่ยวข้อง

.....

4. เนื้อหาสาระจากการสังเกต

.....

5. เครื่องมือประกอบการสังเกต (กล้องถ่ายรูป/กล้องวิดีโอ/สัมภาษณ์)

.....

ผู้สังเกต

.....

วัน.....เดือน.....พ.ศ.....

แบบบันทึกการสนทนากลุ่ม
เรื่อง การอนุรักษ์ฟื้นฟู และพัฒนาป่าต้นน้ำห้วยแม่ระวาน
โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน บ้านแม่ระวาน จังหวัดตาก

1. ชื่อ.....นามสกุล.....บ้านเลขที่.....หมู่ที่.....
 ตำบล.....อำเภอ.....จังหวัด.....
2. ชื่อ.....นามสกุล.....บ้านเลขที่.....หมู่ที่.....
 ตำบล.....อำเภอ.....จังหวัด.....
3. ชื่อ.....นามสกุล.....บ้านเลขที่.....หมู่ที่.....
 ตำบล.....อำเภอ.....จังหวัด.....
4. ชื่อ.....นามสกุล.....บ้านเลขที่.....หมู่ที่.....
 ตำบล.....อำเภอ.....จังหวัด.....
5. ชื่อ.....นามสกุล.....บ้านเลขที่.....หมู่ที่.....
 ตำบล.....อำเภอ.....จังหวัด.....
6. ชื่อ.....นามสกุล.....บ้านเลขที่.....หมู่ที่.....
 ตำบล.....อำเภอ.....จังหวัด.....

จัดการสนทนากลุ่ม วันที่.....เดือน.....พ.ศ.....

เริ่มเวลา.....สิ้นสุดเวลา.....สถานที่จัดการสนทนากลุ่ม.....

1. หัวข้อในการสนทนา

.....

2. บันทึกรายละเอียด

.....

.....

3. สรุปการสนทนากลุ่ม

.....

.....

ผู้บันทึก

.....

วัน.....เดือน.....พ.ศ.....

ภาคผนวก ก
ภาพประกอบการวิจัย

ภาพที่ 1 ชงเพื่อชีวิตได้รับพระราชทานจาก สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ
ในรัชกาลที่ ๑

ภาพที่ 2 ฝายน้ำล้นในห้วยแม่ระวาน

ภาพที่ 3 ชาวบ้านร่วมกันสร้างฝายชะลอน้ำ

ภาพที่ 4 สภาพแม่น้ำวัง ที่แห้งขอดในฤดูแล้ง

ภาพที่ 5 การสนทนากลุ่ม ณ ศูนย์การเรียนรู้ชุมชน

ภาพที่ 6 การร่วมกันสร้างฝายบริเวณแก้มลิง กักเก็บน้ำบ้านแม่ระวาน

ภาพที่ 7 การขอขมาเจ้าป่าเจ้าเขา

ภาพที่ 8 ส่วนหนึ่งของฝายชะลอน้ำ

ภาพที่ 9 ร่องรอยการลักลอบตัดไม้ในอดีตที่ยังเห็นอยู่

ภาพที่ 10 ร่วมกันสร้างฝายกับกลุ่มจิตอาสา

ภาพที่ 11 สภาพป่าต้นน้ำริมห้วยแม่ระวานในปัจจุบัน

ภาพที่ 12 ร่วมเรียนรู้กับแกนนำชุมชน และ กลุ่มจิตอาสา

ภาคผนวก ง

รายนามผู้ให้สัมภาษณ์

1. พระสุตแดน ถาวรโร	เจ้าอาวาสวัดแม่ระวาน ตำบลยกกระบัตร จังหวัดตาก
2. กำนันวรเศรษฐ์ ทิอุด	บ้านเลขที่ 118 หมู่ที่ 5 อายุ 44 ปี
3. สารวัตรกำนันกิตติ วงษ์เมืองแก่น	บ้านเลขที่ 18/1 หมู่ที่ 5 อายุ 50 ปี
4. นายปรีดา ยะแก้ว	ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 4 บ้านสองแคว ตำบล
ยกกระบัตร จังหวัดตาก
5. นายโปรด เข้มแบน	ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 6 บ้านหนองเชียงคา ตำบล
ยกกระบัตร จังหวัดตาก
6. นายเจริญ อ่างคำ	ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 11 บ้านสองแคว ตำบล

ยกกระบัตร จังหวัดตาก

7. นายทรงกลด ไชยวงศ์ ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 12 บ้านสองแคว ตำบล
ยกกระบัตร จังหวัดตาก
8. นายพงศ์สิริ นนทชัย ประธานศูนย์เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านชุมชนแม่ระวาน
9. นายมงคล ทิอุค รองประธานศูนย์เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้าน
ชุมชนแม่ระวานบ้านเลขที่ 80 หมู่ที่ 5 อายุ
50 ปี
10. พ่อแก้ว ทิพหา ผู้ทำหน้าที่ทางพิธีกรรม อยู่บ้านเลขที่ 34 หมู่ที่
5 อายุ 90 ปี
11. พ่อยวน กาวิณ ผู้ทำหน้าที่ทางพิธีกรรม อยู่บ้านเลขที่ 42 หมู่ที่
5 อายุ 77 ปี
12. นายประดิษฐ์ ศรีวิสัย ผู้รู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น อยู่บ้านเลขที่ 100 หมู่
ที่ 5 อายุ 70 ปี
13. แม่ทองดี บุญมา ภูมิปัญญา/วัฒนธรรม อยู่บ้านเลขที่ 39 หมู่ที่
5 อายุ 83 ปี
14. แม่มาลี ทิอุค วัฒนธรรม อยู่บ้านเลขที่ 80 หมู่ที่ 5 อายุ 70 ปี
15. พ่อทูน ลาอ้าย ดูแลป่าชุมชน อยู่บ้านเลขที่ 95 หมู่ที่ 5 อายุ 79 ปี

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-นามสกุล	นายเฉลิมชัย บุญมี
วันเดือนปีเกิด	วันที่ 18 มีนาคม พ.ศ.2497
ที่อยู่	128/2 หมู่ 9 ต.อ่าทอง อ.เมือง จ.กำแพงเพชร 62000
เบอร์โทรศัพท์	089-961-3289
อีเมล	mountains2497@gmail.com
อาชีพ	ธุรกิจการค้าพืชไร่,ทำเกษตรกรรม
สถานที่ทำงาน	128/2 หมู่ 9 ต.อ่าทอง อ.เมือง จ.กำแพงเพชร 62000

ประวัติการศึกษา ปริญญาตรี ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาสห
วิทยาการเพื่อการพัฒนาท้องถิ่น
ประสบการณ์ ประกอบอาชีพธุรกิจฟิชไร่ และทำการเกษตร
มาเป็นเวลามากกว่า 40 ปี

ตำแหน่งท้องถิ่น

เป็นที่ปรึกษาทางธุรกิจฟิชไร่ในชุมชน

